

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

पद्मावती सिंह (२००५) नेपाली आख्यान साहित्यमा एक परिचित साहित्यिक स्रष्टा व्यक्तित्व हुन् । उनले आरती पत्रिकामा पत्थरको हृदय (२०२२) शीर्षकको कथा प्रकाशित गरी नेपाली साहित्य आकाशमा प्रवेश गरेकी हुन् । पद्मावती सिंहले कविता, कथा, गीत, यात्रासंस्मरण तथा उपन्यास जस्ता विविध विधाहरूमा सफलतापूर्वक कलम चलाएर आफ्नो बहुमुखी प्रतिभाको परिचय दिएकी छिन् । यसरी विविध विधाहरूमा कलम चलाए पनि मूलतः उनको लेखनको सफल क्षेत्र आख्यान रहेको छ । आख्यान अन्तर्गत पनि उनको रूचिको क्षेत्र कथा रहेको छ । उनको कथादी (२०३८), कथायान (२०३९), कथाकार (२०४४), पद्मावतीका कथाहरू (२०५७), मौन स्वीकृति (२०६०) र समय दंश (२०६७) गरी आधा दर्जन कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । समानान्तर आकाश (२०६२) पद्मावती सिंहको पहिलो औपन्यासिक कृति हो । जीवनको उत्तरार्धमा लेखिएको उनको यो उपन्यास नारी विषयवस्तु र सामाजिक समस्या प्रस्तुत सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा वर्तमान नेपाली सामाजिक जीवनमा देखिन थालेको विचलन, विरोधाभास, महिला सशक्तीकरण र तिनीहरूका जीवनको वास्तविक समस्या प्रस्तुत गरिएको छ । साथै यस उपन्यासमा पितृसत्तात्मक नेपाली समाज विरुद्धको सङ्घर्ष र समानान्तर आकाशको आकाङ्क्षा प्रकट गरिएको छ । परम्परागत आस्था, मूल्य र मान्यता विपरीत समानान्तर जीवनको चाहना नै समानान्तर आकाश उपन्यासको सारपक्ष देखिन्छ । २२ परिच्छेद, १८६ पृष्ठमा संरचित समानान्तर आकाश उपन्यासमा नेपाली समाजमा क्रमशः विकसित हुँदै गएको परम्परागत संस्कृतिमा विचलन र विखण्डन तथा स्वतन्त्रापूर्ण दिनचर्या प्रस्तुत गर्दै वर्ग र चिन्तनको नयाँ मूल्य स्थापित गराउनु पर्ने आवाज प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा नारीवाद, यथार्थवाद, विसङ्गतिवाद र यौन मनोविज्ञानका साथै प्रयोगसिलताका सामान्य लक्षण भेटिन्छन् । नेपाली समाजमा विभिन्न क्षेत्रमा रहेर सङ्घर्ष

गरिरहेका नारीहरूका समस्या र तिनीहरूले सामना गर्नु परेका चुनौती औँल्याउँदै, समाजमा आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउन डटेर अगाडि बढिरहेका सुस्मिता जस्ता नेपाली नारीहरूको जीवन चर्या वर्णन गरिएको छ । भने अर्कोतर्फ नारी र पुरुष विचको लैङ्गिक असमानता कम गर्दै समाजमा उनीहरू विचको पहुँच र अधिकार समान बन्नु पर्छ भन्न खोजिएको छ । नेपाली समाजमा नारीहरूले सामना गर्दै आएका परम्परागत मूल्यमान्यतालाई भत्काउँदै विद्रोह गरेको प्रतिबिम्बका साथै अस्थित्व प्राप्तिका निमित्त गरेका सङ्घर्षका विविध पाटाहरू यस उपन्यासको सम्पूर्ण नारी चरित्र र मुख्य नायिका सुस्मिता मार्फत् स्पष्ट पारिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

नेपाली आख्यान साहित्यमा सुधारवादी चेतनातर्फ उन्मुख उपन्यासकार पद्मावती सिंहको समानान्तर आकाश उपन्यासमा नेपाली जनजीवन र सामाजिक सन्दर्भमा घटेका यथार्थमूलक सामाजिक घटनाहरू प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित समस्याहरूलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ –

- क) साहित्यकार पद्मावती सिंहको रचनाधर्मिताका के-कस्तो रहेको छ ?
- ख) उपन्यास विश्लेषणका सैद्धान्तिक आधारहरू के-के हुन् ?
- ग) उपन्यास तत्त्वका आधारमा समानान्तर आकाश उपन्यास के कस्तो रहेको छ ?
- घ) समानान्तर आकाश उपन्यासको मूल्याङ्कन कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य समानान्तर आकाश उपन्यासको कृति केन्द्रित अध्ययन गर्नु रहेको छ । भने यही मूल उद्देश्यसँग सम्बन्धित भई निम्नलिखित उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएको छ –

- क) साहित्यकार पद्मावती सिंहको रचनाधर्मिताको चर्चा गर्नु ।
- ख) उपन्यास विश्लेषणका विविध सैद्धान्तिक आधारहरूको परिचय प्रस्तुत गर्नु ।
- ग) उपन्यास सिद्धान्तका तत्त्वका आधारमा समानान्तर आकाश उपन्यासको विश्लेषण गर्नु ।
- घ) समानान्तर आकाश उपन्यासको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

साहित्यकार पद्मावती सिंहद्वारा लिखित नारीवादी भनिने उपन्यास **समानान्तर आकाश** (२०६२) आधुनिक नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा विशेष उल्लेखनीय छ। साभ्ता पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल यस उपन्यासका बारेमा विभिन्न समालोचक तथा साहित्यिक स्रष्टाहरूले विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूमा चर्चा-परिचर्चा, टीकाटिप्पणी प्रस्तुत गरेका छन्। यस कृति सम्बन्धी उपलब्ध भएका सामग्रीहरूको समीक्षात्मक विवरण तथा प्रतिनिधि विचारलाई कालक्रमिक आधारमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले **समानान्तर आकाश** (२०६२) को **‘समानान्तर आकाश : समानान्तर जीवनको चाहना’** शीर्षकमा नारी समाजलाई आत्मनिर्भर भई स्वाभिमानी हुने सन्देशसहित अन्याय विरुद्ध विद्रोह गर्दै बाँच्न उपन्यासले उत्प्रेरित गरेको कुरा बताएका छन्।

सुधा त्रिपाठीले **समानान्तर आकाश** (२०६२) को **‘समानान्तर आकाश खोज्ने अभियन्तासँग लोली मिलाउँदै’** शीर्षक अन्तर्गत कपोलकल्पित साहित्यको भन्दा जीवनानुभवको चास्नीमा डुबेका यस्तै सिर्जनाको खाँचो भएको औँल्याउँदै प्रस्तुत उपन्यासमा यथार्थ जीवनानुभवको ठोस र वास्तविक चित्र खिचिएको बताएकी छन्।

यशोदा तिमिसनाले हिमाल (२०६३) पत्रिकाको **‘समानान्तर आवाज’** शीर्षकमा यस उपन्यासले सौन्दर्य, लज्जा, सहनशीलताजस्ता विशेषण लिएर बाँच्न पर्ने नारी पनि कठोर तर सही निर्णय लिएर बाँच्न सक्ने पक्षको उद्घाटन गरेको बताएकी छन्।

किशोरी सिंहले कान्तिपुर (२०६३) पत्रिकाको **‘समानान्तर आकाश यात्रा’** शीर्षकमा **समानान्तर आकाश** उपन्यासले लैङ्गिक समानताको निम्ति महिलालाई अन्याय विरुद्ध विद्रोह गर्दै आत्मनिर्भर भई बाँच्न उत्प्रेरित गरेकाले यसलाई नारीवादी उपन्यासका रूपमा चिनाएकी छन्।

गरिमा साहित्यिक मासिक पत्रिका (साउन २०६४) को पृष्ठमा पद्मावती को नयाँ कृति **समानान्तर आकाश** शीर्षकको पुस्तक परिचयात्मक लेखमा परम्परागत सामाजिक संरचनामा आफ्नो धर्ती र फैलनका लागि खुल्ला आकाश नभएकी महिलालाई सशक्त बनाउनका लागि प्रस्तुत उपन्यासले स्वतन्त्र जीवन पद्धतिको खोज गरेको विचार व्यक्त गरिएको छ।

अमर गिरीले **मधुपर्क** मासिक पत्रिका (चैत्र २०६४) को पृष्ठमा पुस्तकसमीक्षा अन्तर्गत

समानान्तर आकाश भित्र नियाल्दा शीर्षकमा उपन्यासले नारीहरू समानान्तर अस्थित्व भएर पनि अस्थित्व विहीनताको अनुभूति गर्नु परेको चित्र उल्लेख गर्दै पुरुष उत्पिडनलाई हेर्ने, नारी उत्पिडनलाई पर्गेल्ने र त्यस विरुद्धको सङ्घर्षलाई मुखरित गर्ने कार्य गरेको बताएका छन् ।

खेम दाहालले उन्नयन त्रैमासिकको ६८ औं अङ्क (श्रावण-आश्विन २०६५ पृष्ठ १९-३०) मा 'समानान्तर आकाशको नारी समाज' शीर्षकको लेखमा नारी र पुरुष एकअर्काप्रतिको दृष्टिकोणमा उपन्यासले आमूल परिवर्तन गर्ने प्रयास गरेको बताएका छन् ।

लीला लुईटेलले गरिमा मासिक पत्रिका अङ्क ३१० (असोज २०६५ पृष्ठ ७१-७९) 'समानान्तर आकाश एक विश्लेषण' शीर्षकको लेखमा विभिन्न स्वभाव र आचरण भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक मनोविज्ञानको झलक पाइने समानान्तर आकाश उपन्यासमा महिलाहरूले यथास्थितिको विरोध गर्दै पुरुषद्वारा महिलाप्रति गरिने दुर्व्यवहार र भोगविलासका साधनको रूपमा हेरिने परम्परागत मान्यतालाई तोड्न महिलाहरू स्वयं अगाडि बढ्नु पर्ने भावना मुखरित गर्दै यस उपन्यासलाई नारीवादी दृष्टिकोणयुक्त सामाजिक यर्थाथवादी उपन्यासको कोटिमा उभ्याएकी छिन् ।

मुक्तिनाथ शर्माले अभिनव पत्रिकाको (अङ्क ११, २०६५) पृष्ठमा 'समानान्तर आकाशमा उडेकी पद्मावती' शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा हाम्रो समाजमा भएका अदूरदर्शी र अविवेकी संस्कारमा पाइने विकृति र विसङ्गतिलाई भत्काउन नारीहरू अगाडि सर्न थालेको टिप्पणी गरेका छन् ।

प्रा. राजेन्द्र सुवेदीले गरिमा अङ्क ३२० पृष्ठ ४६-५५, (साउन, २०६६) मा 'समानान्तर आकाशको वस्तुविश्लेषण' नामक समालोचनात्मक लेखमा महिला लेखनबाट महिला समस्यामै केन्द्रित र महिला उत्थानका निम्ति सिर्जना भएका उपन्यासहरूमध्ये पद्मावती सिंहको समानान्तर आकाश उपन्यास एक अग्रणी यात्रारम्भ तय गर्ने क्रममा परम्परागत पुस्तागत मनोविज्ञान शिथिल बन्दै गएको र नवसङ्गठन चेत स्थापित हुँदै गएको सन्दर्भहरू उपन्यासमा प्रकट भएको बताएका छन् ।

यसप्रकार समानान्तर आकाश उपन्यासका बारेमा विभिन्न पुस्तक तथा लेखहरूमा टीकाटिप्पणी भएको पाइन्छ । पूर्वकार्यलाई हेर्दा कतिपय व्यक्तिहरूको दृष्टिकोण महत्त्वपूर्ण भएपनि ती सबै संक्षिप्त लेखकै रूपमा रहेका छन् । ती लेखहरूमा आ-आफ्ना सिमामा रहेर कुनै एक कोणबाट गरिएको संक्षिप्त अध्ययनलाई पूर्ण मान्न सकिदैन । यसरी हेर्दा उपन्यासमै

केन्द्रित भएर विविध पक्षीय अध्ययन नएको कुरालाई हृदयङ्गम गरी विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न पुस्तक तथा पत्र पत्रिकाहरूमा समानान्तर आकाश उपन्यासका बारेमा प्रस्तुत गरेको सम्पूर्ण विचारलाई र समानान्तर आकाश (२०६२) को अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कनका क्रममा सहयोग लिदै प्रस्तुत शोधकार्य अगाडि बढाइने छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

उपन्यासकार पद्मावती सिंहको समानान्तर आकाश उपन्यासको बारेमा विभिन्न विद्वान्हरू, साहित्यक स्रष्टा तथा समालोचकहरूले प्रशस्त टीकाटिप्पणी गरेपनि हालसम्म यस उपन्यासमा केन्द्रित रहेर विस्तृत र एकत्रित अनुसन्धानात्मक अध्ययन हुन नसकिरहेको अवस्थामा यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व प्रष्ट हुन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

साहित्यकार पद्मावती सिंहको साहित्यिक रचनाधर्मिताको संक्षिप्त चर्चा गर्दै उपन्यासको मानकतत्त्वका आधारमा समानान्तर आकाश उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधकार्य गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलनार्थ पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा भइसकेका समीक्षा र टीकाटिप्पणीलाई सहायक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ । सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूबाट आवश्यक सल्लाह र सुझावहरू लिइएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधकार्यमा समस्याको समाधानको लागि सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने क्रममा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई व्यवस्थित पार्नका लागि निम्नलिखित परिच्छेदमा

विभाजन गरिएको छ –

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय

तेस्रो परिच्छेद : साहित्यकार पद्मावती सिंहको रचनाधर्मिता

चौथो परिच्छेद : समानान्तर आकाश उपन्यासको विश्लेषण र मूल्याङ्कन

पाचौं परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधपत्रलाई मुख्यतः पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ । र शोधकार्यमा प्रयोग गरिएका पुस्तक एवम् पत्र पत्रिकाहरूको सूचीलाई सन्दर्भसामग्री सूची अन्तर्गत छुट्टै शीर्षकमा राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

समाजको समसामयिक यथार्थ प्रस्तुत गरी समाजसँग सम्बन्धित विविध सत्यतालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने एक सशक्त साहित्यिक विधाका रूपमा उपन्यासलाई लिइएको पाइन्छ । यस साहित्यिक विधाले वर्तमान समयमा सर्वाधिक महत्त्व पाएको देखिन्छ । साहित्यको गद्यविधा अन्तर्गत पर्ने उपन्यास आख्यानान्तात्मक विधा हो । मानव र मानवसँग सम्बन्धित विविध सत्यलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्तगर्ने आवश्यक लम्बाई भएको गद्यआख्यानलाई उपन्यास भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ७) । नयाँ साहित्यिक विधाको रूपमा उपन्यास देखिए पनि उपन्यास शब्दको प्रयोग भण्डै तेइस सय वर्ष अघि नै भरतमुनिको नाट्यशास्त्रमा प्रयोग भएको थियो (प्रधान, २०६१ : १३) । संस्कृतबाट उत्पन्न भएको उपन्यास शब्द पाश्चात्य साहित्यको नोभेलको पर्यायवाची शब्दको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । (उपाध्याय, २०४९ : १५४) । यसरी पूर्वमा उपन्यास र पश्चिममा 'नोभल' भनी चिनिएको यो शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ पूर्वीय तथा पाश्चात्यजगत्मा कसरी प्रस्ट्याइएको छ भन्ने कुराको अध्ययन अलग अलग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

२.१.१ पूर्वीय मान्यतामा उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

उपन्यास संस्कृतको प्राचीन शब्द हो, जुन नेपालीमा तत्सम शब्दका रूपमा आएको छ । यस शब्दको अर्थ खोज्दा संस्कृततिर र स्वरूप खोज्दा पाश्चात्य साहित्यतिर जानुपर्ने हुन्छ । उपन्यास शब्दको निर्माण "उप" + "नि" (उपसर्गहरू) + "अस्" (धातु) + "घञ्" या "अच्" (प्रत्यय) बाट हुन्छ । "अस्" धातुको अर्थ हुन्छ, हुनु वा फ्याँक्नु । "उप"+ "नि" उपसर्ग लागे पछि यसको अर्थ कसैको सम्मुख प्रस्तुत गर्नु वा हुनु हुन्छ (न्यैपाने, २०४९ : १७८) । उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति केलाउदा हुनु अर्थबोध गराउने 'अस्' धातुमा 'नि' उपसर्ग तथा 'घञ्' (अ) प्रत्यय लागेपछि 'न्यास' शब्दको निर्माण भएको देखिन्छ भने उक्त 'न्यास' शब्दमा 'उप' उपसर्ग लागेपछि उपन्यास शब्दको निर्माण भएको पाइन्छ । उप+नि+अस्+घञ् (अ) =

उपन्यास । यसरी 'उप' भनेको नजिक र 'न्यास' भनेको राख्नु हो । कुनै बस्तुलाई कसैको नजिक राख्नु नै उपन्यासको अर्थ हुन आउँछ (थापा, २०६६ : ११९) । उप+नि+अस्+धञ् (अ) अर्थात् हुन अर्थबोध गराउने 'अस्' धातुमा प्रथम उपसर्ग 'नि' र द्वितीय 'उप' लागेर व्युत्पन्न भएको उपन्यास शब्द नेपाली साहित्यको ललित गद्यकाव्यको आख्यानात्मक प्रविधिमा पर्दछ (सुवेदी, २०६४ : १) । झण्डै २३ सय वर्ष अघि भरतमुनिले आफ्नो नाट्य शास्त्रमा उपन्यासको शाब्दिक परिचय गराइ सकेपछि, ईसवीको छैटौँ, सातौँ, दशौँ र चौथो शताब्दीमा क्रमशः भामहले काव्यलङ्कारमा, दण्डीले काव्यादर्शमा, धनञ्जयले दशरूपकमा र विश्वनाथले साहित्य दर्पणमा यस शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ (प्रधान, २०६१ : १३) ।

२.१.२ पाश्चात्य मान्यतामा उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

नेपाली साहित्यमा प्रयोग हुँदैआएको उपन्यास शब्द अङ्ग्रेजी (novel) को पर्यायको रूपमा रहेको छ । अङ्ग्रेजी भाषामा प्रयोग गरिने नोबेल (Novel) शब्द इटालेली भाषाको नोबेला (Novella) बाट लिएको हो । इटालेली भाषामा रहेको नोबेला (Novella) को प्रारम्भिक रूप ल्याटिन भाषाको नोवस (ovews) तथा नोवल्लस (Novellous) शब्द कै नेपाली रूपान्तरण भनी स्वीकारिएको छ (प्रधान, ६१ : १४) । नोवलको अर्थ नयाँ समाचार वा नयाँ घटना भन्ने पाइन्छ । पाश्चात्य साहित्यजगतका लागि उपन्यास पनि नयाँ घटना वा विधाका रूपमा प्रस्तुत भएकाले उपन्यासका लागि नोबेल शब्द प्रयुक्त भएको उल्लेख पाइन्छ (थापा, २०६६ : ११९) । आज उपन्यास शब्दले गद्यमय आख्यानको जीवन सापेक्ष प्रस्तुति र नोवल शब्दको आधुनिक उत्पत्ति हो भन्ने बुझिन्छ (सुवेदी, २०६४ : ५) । यसरी उपन्यासको अर्थ सर्वसाधारणले बोल्ने कुनैपनि भाषा भाषिकामा लेखिएको सामान्य जीवनका चरित्र र घटनाहरूको सङ्कलन हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

२.२. उपन्यासको परिभाषा

साहित्यका विविध विधा मध्ये सबैभन्दा पछि जन्मिएर विश्वव्यापी रूपमा आफ्नो स्वरूपलाई विस्तार गर्न सफल भएको एक विधा उपन्यास हो । यो शब्द धेरै पहिलेदेखि नै पूर्वीय साहित्यमा प्रयोग हुँदै आए पनि तात्त्विक स्वरूप संरचनाका दृष्टिले भने निकै पछि मात्र सफल रूप प्राप्त गर्‍यो । अठारौँ शताब्दीमा डेनियल डिफोको रविन्सन क्रुसो (१७९९) आएपछि मात्र उपन्यास भन्न सुहाउने खालको आख्यानात्मक कृतिले जन्म लियो (बराल र

एटम, २०६६ : ५) । उपन्यासको मुख्य विषय जीवन देखिन्छ । जीवन व्यक्तिगत पनि हुन्छ, र सामाजिक पनि हुन्छ । मानव जीवनसँगको सम्बद्धतालाई जतिसम्म समेट्न सकिन्छ, त्यतिनै विस्तृत, व्यापक र गहिरो देखिन्छ (प्रधान, २०६९ : ४) ।

पाश्चात्य साहित्यमा उपन्यास विधाले सफलता प्राप्त गरिसकेपछि, मात्र पूर्वीय साहित्य आकाशमा यो विधा चम्कन पुग्दछ । उपन्यासले आफ्नो रूप प्राप्त गरिसकेपछि, लेखन तथा प्रकाशनको क्रमसँगै यसको व्याख्या, विश्लेषण साथै समालोचना हुन थाले । उपन्यासलाई पूर्वीय र पश्चात्य विद्वान्हरूले विभिन्न ग्रन्थहरूमा आ-आफ्नै ढङ्गबाट चिनाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । अतः विद्वान्का असङ्ख्य परिभाषाको बिचबाट महत्त्वपूर्ण परिभाषाहरूलाई एकत्रित गरेपछि, मात्र खास निष्कर्षमा पुग्न सकिने देखिन्छ ।

२.२.१ पाश्चात्य विद्वान्का दृष्टिमा उपन्यासको परिभाषा

फिल्डिङ्ग-

“गद्यमा लेखिएको सुखान्त महाकाव्य नै उपन्यास हो” (उपाध्याय, २०४९ : १५५) ।

प्रोफेसर वारेन-

“उपन्यास प्रकथनपूर्ण हो, जसमा कथानक हुन्छ” (उपाध्याय, २०४९ : १५५) ।

क्लारा रीक्सका अनुसार-

“उपन्यास समकालीन युगको यथार्थ जीवन तथा त्यसको रीति स्थितिको चित्र हो” (उपाध्याय, २०४९ : १५५) ।

राल्फ फक्स-

“उपन्यास कोरा कथात्मक गद्यलेखन होइन, यो त मानव जीवनको गद्य हो । उपन्यास नै यस्तो पहिलो कला हो, जसले मानवको सम्पूर्ण जीवन अभिव्यक्त गर्ने प्रयास गर्छ” (बराल र एटम, २०६६ : ६) ।

एम.एच अब्राहम-

“विस्तारित गद्याख्यानको साभ्ना विशेषता भएका सबै खाले कृतिहरूलाई उपन्यास भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ६) ।

न्यू इङ्गलिस डिक्सनेरीका अनुसार -

वृहत् आकार भएको गद्याख्यान अथवा वृत्तान्त जसअन्तर्गत वास्तविक जीवनको

प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र, चरित्र र कथानकका आधारमा चित्रण गरिएको हुन्छ” (सुवेदी, २०६४ : ११) ।

क्याम्ब्रिज इन्साइक्लोपिडिया—

“वृहत र वृहत्तर आख्यानात्मक रचनाको प्रस्तुति उपन्यास हो । वोकासियो को डेक्का मेरान, सर्वान्तजको इनक्विकजोट जस्ता वृहत कथाका रचनाहरू उपन्यास हुन्” (सुवेदी, २०६४ : ११) ।

२.२.२ हिन्दी विद्वान्हरूका दृष्टिमा उपन्यासको परिभाषा

प्रेम चन्द्र—

“म उपन्यासलाई मानव चरित्रको चित्र मात्र ठान्छु । मानव चरित्रमा प्रकाश पार्नु र तिनका रहस्यहरूलाई खोल्नु नै उपन्यासको मूल तत्त्व हो” (थापा, २०६६ : १२०) ।

डा. गोपाल राय—

“उपन्यासले कल्पनाका आधारमा एउटा संसार खडा गरिदिन्छ । कहिलेकाही उपन्यासमा यति सफल भ्रम प्राप्त हुन्छ कि हामी त्यसभित्रै हराएर सन्तोष प्राप्त गर्न पुग्दछौ” (सुवेदी, २०६४ : ११) ।

डा. श्यासुन्दर दास—

“उपन्यास मनुष्यको वास्तविक जीवनको काल्पनिक कथा हो” (उपाध्याय, २०४९ : १५७) ।

२.२.३ नेपाली विद्वान्का दृष्टिमा उपन्यासको परिभाषा

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान—

“उपन्यास जीवन र जगत्प्रति नै एक विहङ्गम दृष्टि हो, जसलाई बुझ्ने, केलाउने र चित्रण गर्ने प्रयत्न यथार्थिक हुन्छ । यथातथ्यको उद्घाटन मात्र नभएर यो एक सम्पूर्ण मनुष्य-जीवित मनुष्यको संसार हो”(प्रधान, २०६१ : १)।

बराल र नेत्र एटम—

“मानव र मानव समाजसंग सम्बन्धित विविध सत्यलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने आवश्यक लम्वाई भएको गद्यआख्यानलाई उपन्यास भनिन्छ” (बराल र एटम, २०६६ : ७) ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा—

“संरचनात्मक एकाइद्वारा हरेक अङ्क परम्परामा श्रृङ्खलाबद्ध भई निश्चित मूल्यमान्यता प्राप्त गरेको तथा व्यापक परिधिभरिको समय र स्थान भित्र बिस्तारित भएको कला सौन्दर्ययुक्त कथात्मक गद्यलाई उपन्यास भनिन्छ” (श्रेष्ठ र शर्मा, २०६४ : ९४) ।

राजेन्द्र सुवेदी—

“पूर्वापर तारतम्यमा सुसम्बद्ध गरेर लेखिएका आख्यानात्मक रचनालाई उपन्यास भनिन्छ” (सुवेदी, २०६४ : १०) ।

नेपाली वृहत शब्दकोष—

“धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा चरित्र प्रधान गद्य महाकाव्यलाई उपन्यास भनिएको छ” (ने. वृ. श., २०६७ : १४२) ।

हिमांशु थापा—

“उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यस्तो आख्यानात्मक रूप हो, जसमा मानव जीवनको विराट रूप र आफ्नो युगीन परिवेशको प्रस्तुति हुन्छ” (थापा, २०६६ : १२१)।

यसरी उपन्यासका बारेमा विद्वान्हरूका अलग अलग दृष्टिकोण देखा पर्दछन् । सबै विद्वान्हरूले आ-आफ्नो अनुभूतिका आधारमा उपन्यासलाई परिभाषित गर्न खोजेको देखिन्छ । खासगरी उपन्यास परिवर्तनशील विधा भएकाले युग परिवर्तन हुँदै जादा यसको स्वरूपमा पनि परिवर्तन आउने गर्दछ । फलस्वरूप एक समयमा दिएको परिभाषाले आगामी युगलाई पूर्ण रूपले समेट्न सक्छ भन्न सकिँदैन । माथिका विद्वान्हरूले कसैले घटना, कसैले, चरित्र, कसैले शैली, कसैले रूप र कसैले आख्यान तत्त्वलाई प्राथमिकतामा राखेर उपन्यासलाई चिनाउने प्रयास गरेका छन् ।

यसरी विभिन्न पाश्चात्य, भारतीय तथा नेपाली विद्वान्हरूले दिएको तिनै परिभाषालाई ध्यानमा राख्दै उपन्यासको यस्तो परिभाषा बनाउन सकिन्छ । ‘मानव जीवन र समग्र जगत्का पक्षहरूलाई यथार्थ ढङ्गले चरित्र तथा घटनाहरूको माध्यमद्वारा श्रृङ्खलित रूपमा प्रस्तुत गर्ने

आफैमा पूर्ण विशाल गद्यमय सुन्दर साहित्यिक सृजना उपन्यास हो ।

२.३ उपन्यासको स्वरूप

उपन्यास पूर्ण स्वरूप, गठन, पृष्ठभूमि र संरचना भएको साहित्यिक विधा हो । साहित्य परिवर्तनशील हुने हुनाले उपन्यासको स्वरूप तथा संरचनामा पनि फेरबदल आइरहेको पाइन्छ । यसको स्वरूप तथा संरचना जीवनका सम्भावित विविधतालाई आधार बनाएर निर्धारित गरिएको पाइए पनि अङ्ग्रेजी उपन्यास विधाका समीक्षकहरूले केही खास शब्दहरू जस्तै स्टक्चर, फर्म, डिजाइन, क्राफ्ट, पेटर्न, रिदम, सर्फेस आदिको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यी शब्दले उपन्यासको वस्तुगत संयोजन र जीवनजगत् विवेचनाका पक्षहरूको अभिव्यक्ति प्रदान गरेका हुन्छन् । समय, स्थान र व्यक्तिको मर्यादालाई पालना गरेर शैली र सीमा भित्र समग्र जीवनको सम्भावित विविधतालाई आधार बनाएर समग्र जीवन प्रस्तुत गर्नु नै उपन्यासको स्वरूप भएको मान्यता पाइन्छ (सुवेदी, २०६४ : ७) । कला र साहित्यिक विधाहरूमा उत्तमोत्तम गुणहरूको सारांश भिकेर निर्मित उपन्यास सबैको अनुभूति स्वरूप जस्तो लाग्ने धारणा पनि पाइन्छ । यथार्थमा प्रत्येक वस्तुको क्रमबद्धता नियमितता मात्र उपन्यासको स्वरूप नभई जसरी र जस्तो चित्रण गर्न खोजिएको हो, त्यसैभित्र पनि आफ्नै किसिमको पूर्णता वा सम्पूर्णतामा निर्मित भएको हुनपर्ने मान्यता पनि पाइन्छ (प्रधान, २०६१ : ४) । स्वरूपका बारेमा जसले जे शब्द प्रयोग गरे पनि उपन्यासको स्वरूप कस्तो हुनुपर्छ भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुनु स्वभाविक नै देखिन्छ, उक्त जिज्ञासालाई शान्त पार्न विभिन्न विद्वान्हरूले उपन्यासको स्वरूपका बारेमा विभिन्न धारणा उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

उपन्यासले जीवन र जगत्को केही महत्त्वपूर्ण अर्थहरूलाई छोएको हुन्छ भने यस्ता मर्महरूमा नै सिर्जनाको आस्था र इज्जत सुरक्षित पनि रहेको हुन्छ । केवल एकछिनको रमाइलो अवस्थामा मात्र होइन, घटना र जीवनका सूक्ष्म तत्त्वहरूको संयोजनमा नै उपन्यासको सम्पूर्ण स्वरूप अडेको हुन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ८) । उपन्यासका विशेषता, दुर्बलता जुनसुकै तत्त्व प्रमाणित गर्नुपरे पनि साधनका रूपमा हातमा एउटा पुस्तकका अतिरिक्त केही पनि रहँदैन तैपनि निर्णायकको भूमिका सबै समीक्षाबाटै हुन्छ । निष्कर्षमा एउटै प्रश्न बाँकी रहन्छ, समीक्षणीय उपन्यास कस्तो छ ? यस कृतिले जीवनको समग्र प्रवृत्तिलाई कसरी ग्रहण गरेको छ ? त्यस कृतिले जीवनको व्यापकतालाई समेट्ने विषयवस्तु,

जीवनपद्धति, संरचना र प्रस्तुतीकरण आदिलाई कसरी वर्णन गरेको छ ? त्यसलाई ठम्याएर निर्णयमा पुग्दा जे ठहर हुन्छ त्यही नै उपन्यासको स्वरूप हो भन्ने निष्कर्ष पाउन सकिन्छ । अन्ततः समय, स्थान र व्यक्तित्वका मर्यादालाई पालन गरेर शैली र सीमाभित्र समग्र जीवन प्रस्तुत गर्नु, सङ्क्षेपमा व्यक्त हुनु उपन्यासको स्वरूप हो (सुवेदी, २०६४ : ११) । यसरी हेर्दा उपन्यास कथात्मक विधा भएपनि कथा नै चाँहि होइन किनकि कथा र उपन्यासका बेग्ला-बेग्लै विधाका रूपमा परिभाषित भएका छन् । कथालाई लम्याउँदा उपन्यास र उपन्यासलाई छोटाँयाउदा कथा नहुने धारणा पनि पाइन्छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यास धेरै कुराको संगठनबाट पूर्ण हुन्छ । जस्तै दृश्य, स्थान, पात्र, घटना, चरित्र, उद्देश्य इत्यादि । उपन्यासका महत्त्वपूर्ण अङ्ग यिनै हुन् तर यिनीहरू पृथक-पृथक हुन्छन् । र आ-आफैमा परिपूर्ण भएपनि र दृश्यहरू एकै किसिमका हुँदैनन् । पात्रको प्रकृति र उद्देश्य एकनासको रहँदैन । भिन्ना-भिन्नै परिस्थितिका विरुद्ध पात्रहरू सङ्घर्ष गर्छन् । अनेक घटना र कथाहरू जम्मा गरिन्छ । यी सबैको कलापूर्ण अन्वयमा उपन्यासको स्वरूप तयार हुने देखिन्छ । वास्तवमा उपन्यास मनोरञ्जनात्मक कथात्मकताले गर्दा अरूभन्दा रोचक, विस्तृत, परिवेशले गर्दा अझ व्यापक, बन्धनहीन स्वरूपले गर्दा सधैं परिवर्त्य, जीवनको निकटतम चित्र हुनाले बढी यथार्थ प्रयोगधर्मि, सम्भावनाले गर्दा सधैं नवीन र मानसिक रहस्यको उद्घाटन गर्ने भएकाले अति गहन तथा सूक्ष्म हुने बुझिन्छ ।

२.४. उपन्यासको तत्त्वहरू

साहित्यका अन्य विधाजस्तै उपन्यासको पनि आफ्नै खालको संरचना हुन्छ । उपन्यास संरचनाका लागि नभइनुहुने महत्त्वपूर्ण कुराहरूलाई उपन्यासको तत्त्व भनिन्छ । उपन्यासको कोमलतम स्वरूप र विकासशील प्रकृतिले गर्दा यसलाई निश्चित शास्त्रीयतामा बाँध्न नसकिए पनि सामान्यतया उपन्यासका मूलभूत तत्त्व भन्नाले कथानक, चरित्र चित्रण, कथोपोकथन, भाषा शैली, वातावरण, उद्देश्य आदिलाई औल्याइएको पाइन्छ (प्रधान, २०६१ : ७) । उपयुक्त तत्त्वहरूमध्ये कथानकलाई प्रमुखता दिइन्छ र यसलाई अनिवार्य मात्र नठानेर कथानकको अभावमा उपन्यासको कल्पना नै गर्न सकिँदैन भन्ने विद्वान्हरू पनि छन् । इ.एम. फोस्टरले कथानकलाई नै उपन्यास मान्नुपर्छ भन्ने राय व्यक्त गरेका छन् (प्रधान, २०६१ : ७) । उपन्यासका तत्त्वहरू यति नै हुन् भनेर किट्ने क्रममा विद्वान्हरूको मत एउटै पाइँदैन । तैपनि

अधिकांश उपकरणकाबारेमा भने सहमति हुन सक्ने स्थिति पनि जमेको छ (सुवेदी, २०६४ : १७) । उपन्यासका लागि ६ वटा तत्त्व हुन्छन् भन्ने कुरामा विद्वान्हरू सहमत देखिन्छन् हड्सनले सानो वा ठूलो, असल वा खराव जुनसुकै उपन्यास संरचनाका लागि कथावस्तु, चरित्र चित्रण, संवाद, देशकाल वातावरण, शैली, उद्देश्य तथा जीवनदर्शन गरी ६ वटा तत्त्व आवश्यक ठानेका छन् (न्यौपाने, २०४९ : २०३) ।

हिमांशु थापाले कथानक, पात्र, संवाद, भाषा शैली, वातावरण र उद्देश्य गरी उपन्यासका ६ वटा तत्त्वहरू मानेको देखिन्छ (थापा, २०६६ : १२१) । प्रधानले कथानक, चरित्र, कथोपोकथन, भाषा शैली, वातावरण र उद्देश्य जस्ता ७ वटा तत्त्व उल्लेख गरेको पाइन्छ (प्रधान, २०६१ : ७) । राजेन्द्र सुवेदीले वस्तु, चरित्र, कथोपोकथन, द्वन्द्व, परिवेश, उद्देश्य जस्ता तत्त्वहरू उपन्यासका तत्त्व मानेको देखिन्छ (सुवेदी, २०६४ : १७) । कृष्णहरी बराल र नेत्र एटमले कथानक, चरित्र चित्रण, पर्यावरण, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब, गति र लय, जस्ता आठ तत्त्वहरू उल्लेख गरेको देखिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : २०) । यसरी हेर्दा जसले जसरी उपन्यासका तत्त्वहरू चिनाउने प्रयास गरेपनि प्रायः विद्वान्हरू उपन्यासका लागि आवश्यक पर्ने तत्त्वहरू ६ वटा हुनुपर्छ भन्नेमा सहमत देखिन्छन् । त्यसैले उपर्युक्त सम्पूर्ण विद्वान्हरूको मतलाई आधार मानेर कथानक, चरित्र चित्रण, संवाद, देशकाल र वातावरण, भाषा शैली र उद्देश्य तथा जीवनदर्शन जस्ता तत्त्वहरूका आधारमा अध्ययन गर्नु उपर्युक्त देखिन्छ ।

२.४.१ कथानक

उपन्यास संरचनाका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्त्वहरू मध्ये कथानक सबै भन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ । कथावस्तु उपन्यासको कथ्य वस्तु हो अर्थात् उपन्यासको कथ्यवस्तुको रूपमा आउने विषय नै कथावस्तु हो (सुवेदी, २०६४ : १७) । कथावस्तुलाई उपन्यासको शरीर भन्न सकिन्छ । विभिन्न तत्त्वहरूका संयोजनमा संरचित उपन्यासले मानव जीवनका आन्तरिक बाह्य, सङ्घर्ष, सुख-दुःख, आशा-निराशा र सफलता-असफलता इमान्दारितापूर्वक प्रस्तुत गर्न नसके त्यस उपन्यासले पाठकको समय र श्रमको दुरुपयोग मात्र गर्दछ (उपाध्याय, २०४९ : १६२) । वास्तवमा उपन्यासमा कथावस्तु भनेको उपन्यासमा घट्टेने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा वा तारतम्य हो, त्यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण

सम्बन्धद्वारा कसिएका र व्यवस्थितगरिएका हुन्छन् (बराल र एटम २०६६ : २०) । विभिन्न पात्रहरूको विभिन्न गतिविधि र क्रियाकलापबाट विभिन्न घटनाहरूको जन्म हुने र तिनै घटनाहरूको सुसङ्गठन प्रदान गर्ने काम कथानकले गरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा कथानकमा विभिन्न घटना र क्रियाकलापको श्रृङ्खलात्मक, कलात्मक र प्रभावात्मक गठन र गम्फन पाइन्छ (थापा, २०६६ : १२१) ।

समग्रमा भन्नुपर्दा पुस्तौपुस्ताको घटनालाई समेटेर लेखिएको उपन्यास होस् वा कथाकहानी जस्ता अउपन्यास होस् वा ठूलो, सानो, लामो, छोटो जे-जस्तो भएपनि एउटा कथानक उपन्यासमा कथावस्तु अनिवार्य देखिन्छ ।

२.४.२ चरित्र चित्रण

उपन्यास संरचनाका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये चरित्र पनि महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यास भित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : २७) । चरित्रलाई कतै पात्र र कतै क्रियाकलाप र कार्यव्यापार आदिका नामबाट चिनाउने प्रयास गरिएको पाइन्छ । मानव जीवनको व्यापक भाष्य उतार्ने तत्त्व चरित्र हो । बिगतलाई र अनागतलाई वर्तमान सम्म तानेर पाठक सम्म सम्प्रेषण गर्ने कार्य उपन्यास भित्र चरित्रले गर्ने गर्दछ । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रको चरित्र पुरै युग र परिवेशको संवाहक भएर उपस्थित भएको हुन्छ (सुवेदी, २०६४ : २३) । यसरी हेर्दा उपन्यासकारले भन्न वा गर्न चाहेको सामग्रीको प्रस्तुति गर्ने माध्यमको रूपमा चरित्र आएको देखिन्छ ।

२.४.३ संवाद

उपन्यास संरचनाका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये संवाद पनि एक हो । अङ्ग्रेजी 'डायलग' (Dialoguo) शब्दको पर्याय रूपमा संवाद शब्द प्रचलनमा आएको छ । यसलाई कथोपकथन, वातचित र वार्तालाप पनि भन्न सकिन्छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्र-पात्राहरूको बिचमा आ-आफ्नो विचार, भावना, हर्षविषाद, उल्लास-विष्मय, करुणा-क्रोध आदि मनोरागहरूलाई व्यक्त गर्नका लागि हुने पारस्परिक वार्तालापलाई संवाद वा कथोपकथन

भनिन्छ (उपाध्याय, २०४९ : १७१-१७२) । उपन्यासमा एकोहोरो वर्णनबाट हुने नीरसतामा सरलता र एकाङ्गितामा पूर्णाङ्गिता ल्याई उपन्यासमा नवीनता, रोचकता र कौतुहलतापूर्ण स्थिति र वातावरणको सिर्जना गर्न संवादको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ (थापा, २०६६ : १३२) । संवाद पनि पात्रको स्वभाव र स्तरअनुसारको स्वभाविक हुनु जरूरी हुन्छ । सामान्य अशिक्षित ग्रामीण क्षेत्रको व्यक्तिलाई अलङ्कृत, परिस्कृत, शुद्ध, भाषा बोलाउनु तथा सहरिया मान्छेद्वारा ग्रामीण बोली बोलाउँदा संवाद योजना अत्यन्त खल्लो बन्न जान्छ । पात्रको स्तर नवुझी ठूला-ठूला दार्शनिक संवाद गराउदा उपन्यासको स्तरीयता संवाद योजनाकै अपरिपक्वताले गर्दा खस्कन पुग्दछ । त्यसकारण संवाद कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने बारेमा हड्सन भन्दछन् “संवाद स्वभाविक उपयुक्त र नाटकीय हुनुपर्छ, यसको अर्थ के हो भने यो वक्ताको अनुरूप, परिस्थिति सुहाउँदो अनि सरल, ताजा, पूर्ण र चाखलाग्दो हुनुपर्दछ (उपाध्याय, २०४९ : १७२) ।

२.४.४ देश, काल र वातावरण

उपन्यासलाई प्रभावकारी र तीव्र बनाउन देश, काल र वातावरणको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । समाजमा रहेका मानिसहरूका गतिविधिलाई कलात्मक र प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने साहित्यिक विधा उपन्यास हो । यसमा विभिन्न घटनाहरू उपन्यास भित्र प्रयुक्त पात्रहरूले अगाडि बढाउने काम गर्छन् । जहाँ रहेर पात्र पात्राहरू काम गर्दछन्, त्यस्तो घटनाको समय वरिपरिको आन्तरिक र वाह्य स्थिति यिनीहरूलाई देश, काल र वातावरण भनिन्छ (न्यौपाने, २०४९ : २१४) । मानिसको समाज भएभै उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रको पनि समाज हुन्छ । समाजमा रहेका मानिसहरूको गतिविधिलाई कलात्मक र प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्छ उपन्यासकारले । मानव कै विभिन्न घटना र क्रियाकलापको अध्ययन उपन्यास भएकाले यसैको पृष्ठभूमिमा रहेको समाज पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ । समाजको एउटा निश्चित समय र ठाउँ विशेषको चित्रण र विश्लेषण नै वातावरण हो (थापा, २०६६ : १३७) । उपन्यासलाई प्रभावकारी बनाउन उपन्यासकारले आफूले भोगेको र अनुभव गरेको जीवनजगत् बढी स्वाभाविक मानिन्छ । सम्बन्धित विषय र वातावरणसित उपन्यासकार पूर्ण परिचित हुन नसकेमा उपन्यास जीवन्त बन्न सक्तैन । मानव जीवनको यथार्थताको नजिक उपन्यास हुने भएकाले र मानिस समाजमा रहने भएकोले समाजको आन्तरिक र वाह्य दुवै प्रकारको वातावरणको चित्रण यथार्थ रूपमा देश, काल र वातावरणमा

अभिव्यक्तिएको हुनु पर्दछ ।

२.४.५. भाषा शैली

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो । व्यक्तिले आफ्नो भाव र विचार व्यक्त गर्ने माध्यमलाई भाषा भनिन्छ । उपन्यासको लागि भाषा शैलीको पनि ठूलो महत्त्व हुन्छ । कतिपय विद्वान्हरूले भाषा र शैली दुवैलाई शैली मात्र भनेको पनि पाइन्छ । ‘भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव वा विचार अभिव्यक्त गर्ने विभिन्न ढङ्ग विधि नै शैली हो’ (थापा, २०६६ : १३२) । औपन्यासिक तत्त्वहरूलाई आन्तरिक एकात्मकता प्रदान गर्ने सामान्यकार्यमा भाषाको महत्त्व सर्वाधिक देखिन्छ । साधारणतया उपन्यासमा कथा, समय र पात्र अनुसार भाषा अख्तियार गरिन्छ । उपन्यास भित्र रहेको शैलीलाई हेरेर उपन्यासकारको सीप र क्षमता थाँहा पाउन सकिन्छ । उपन्यासकारले विषयवस्तुलाई रोजिसकेपछि त्यसलाई आफ्नो रूप र क्षमताले भ्याएसम्म भिन्न ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्ने प्रयास गर्दछ । एउटै विषयवस्तुलाई पनि उपन्यासकारले फरक-फरक ढङ्गले प्रस्तुत गरी आफ्नो विशिष्टताको पहिचान गराउन खोज्छ । कुशल ढङ्गले उपन्यासको सिर्जना गर्नका लागि कथावस्तुको विन्यास, सङ्गठन-कौशल, चरित्रचित्रणको पद्धति , विचार प्रतिपादनको क्षमता र भाषाको अभिव्यक्तिको कुतुहलता, जिज्ञासाको सृष्टि गर्दै पाठकलाई तृप्त गराउँछ (प्रधान, २०६१ : ९) । भाषा शैली सुन्दर र आकर्षक भएमा मात्र उपन्यास प्रभावकारी हुन्छ । यसो भन्दैमा एउटै भावका लागि अनेक शब्दहरूको प्रयोग भएमा पनि भाषा शैली सुन्दर कलात्मक हुन सक्दैन । विचारको गम्भीरता, भावको रोचकता, अर्थको स्पष्टता र सुगमता जस्ता आवश्यक कुराहरू भाषा शैलीमा विन्यस्त हुनु पर्दछ । यसै गरी वाक्य गठनमा उत्कण्ठा, प्रभाव, लालित्य, भावअनुसार रीति, वृत्ति, गुणहरूको संयोजन आदि कुरामा पनि उपन्यासकारले ख्याल गर्नुपर्दछ (न्यौपाने, २०४९ : २१६) ।

२.४.६ उद्देश्य तथा जीवनदर्शन

जीवनको कुनै उद्देश्य हुन्छ । बाँच्नुको कुनै अर्थ हुन्छ र गर्नुको कुनै आशय हुन्छ । जीवनको उपन्याससँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध भएकाले उपन्यासको कुनै अर्थ र आशय हुन्छ । उपन्यासमा उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइ रहेको हुन्छ । जुन प्रत्यक्ष वा परोक्ष

रूपमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ (थापा, २०६६ : १४०) । कथावस्तु, पात्र-पात्राहरूको चित्रण आदिको क्रममा तिनीहरू प्रति उपन्यासकारले एक विशेष दृष्टिकोण अपनाइसकेको हुन्छ । यही दृष्टिकोण नै जीवन-दर्शनको रूपमा प्रकट हुन्छ । उपन्यासकारले आफ्नो दर्शनलाई अभिधात्मक भन्दा व्यञ्जनात्मक पाराले प्रस्तुत गर्दछ (न्यौपाने, २०४९ : २२२) । उपन्यासकार समाजमा घटेका घटनाहरूको प्रत्यक्ष दृष्टा र भोक्ता पनि हो । सामाजिक समस्या र व्यक्तिगत जीवनमा घटेका घटनालाई व्यापक रूपमा अध्ययन गरी कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु उपन्यासकारको औपन्यासिक कौशल पनि हो । जीवनका बारेमा अध्ययन गरी आफूले भोगेका र अनुभव गरेका सत्य कुरालाई अप्रत्यक्ष ढङ्गबाट अभिव्यक्त गर्नु कुनै पनि औपन्यासिक कृतिको उद्देश्य हुन्छ । जीवनको बारेमा जतिसुकै राम्रोसँग वर्णन गरे पनि समाजलाई परिचालित गर्ने दर्शन त्यस कृतिभित्र भेटिँदैन भने त्यो कृति सफल र उत्तम ठान्न सकिन्न । त्यसैले उपन्यासलाई सफल बनाउनका लागि उपन्यासकारले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जीवनसम्बन्धी आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिरहन्छ । त्यसकारणले कुशल लेखकले आफ्नो कुनै सिद्धान्त वा विचार प्रस्तुत गर्नका लागि उपन्यास भित्र पात्रलाई माध्यम बनाउँछ (उपाध्याय, २०४९ : १७४) । उपन्यासमा जीवनप्रतिको दृष्टि विश्लेषणात्मक विधि र नाटकीय विधि गरी दुई रूपमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ ।

२.५ उपन्यासको वर्गीकरणका आधारहरू

साहित्यका अन्य विविध विधाहरूभन्दा नवीन देखिएको उपन्यासले समग्र मानव जीवनलाई नजिकबाट हेर्ने र विश्लेषण गर्ने काम गर्दछ । मानव जीवनमा एकरूपता नभएकोले जीवन जस्तो छ त्यस्तै प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुँदा उपन्यासमा विविधता आउनु स्वभाविकै मानिन्छ । प्रत्येक लेखकले आफ्नै चिन्तन र दर्शन उपन्यासभित्र समावेश गर्दा उपन्यासमा विविधता देखापर्ने भएकाले उपन्यासको वर्गीकरणमा पनि विविधता पाइन्छ ।

विभिन्न विद्वान्हरूले उपन्यासलाई कथानक, शैली, विषयवस्तु र विचारधारा वा प्रवृत्तिलाई उपन्यासको वर्गीकरणको आधार मानेका छन् । जसअर्न्तगत कथानकका आधारमा उपन्यासलाई घटना प्रधान, चरित्र प्रधान, भावना प्रधान, मिश्रित र नाटकीय गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । शैलीका आधारमा वर्णनात्मक, आत्मकथात्मक, प्रत्रात्मक, डायरी पद्धति, चित्रात्मक र चेतना प्रवाह गरी छ प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

विषयवस्तुका आधारमा साहसिक, ऐतिहासिक, पौराणीक, सांस्कृतिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, राजनीतिक, दार्शनिक, वैज्ञानिक, आञ्चलिक, वैचारिक, विज्ञान, जीवनीमूलक, मिथकीय, आपराधिक र जासुसी जस्ता विभिन्न प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । धारा वा प्रवृत्तिका आधारमा आदर्शवादी, यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी, मनोविश्लेषणवादी, प्रगतीवादी, विसङ्गतिवादी, अस्थित्ववादी, अतियथार्थवादी, प्रकृतवादी, प्रयोगवादी, मिथकीय र नारीवादी गरी १२ प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (वराल र एटम, २०६६ : ५५) । यसरी विभिन्न आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण गरिएको भएता पनि याँहा तिनै धारा वा प्रवृत्तिका आधारमा गरिएको वर्गीकरणलाई निम्नप्रकारमा चर्चा गरिएको छ ।

२.५.१ आदर्शवाद

जुन उपन्यासले जीवनलाई उर्ध्वमुखी बनाउने, चारित्रिक-नैतिक सुधार गर्ने, मान्छेलाई असल मार्गमा लगाउने, आत्म-विश्वास र सङ्कल्पद्वारा लक्ष्यमा प्रवृत्त हुने जस्ता सद्बिचारधाराबाट तयार गरिन्छ वा जसले उक्त दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गर्दछ त्यसलाई आदर्शवादी उपन्यास भनिन्छ (न्यौपाने, २०४९ : २२९) ।

आदर्शवादी उपन्यासमा सामाजिक कथावस्तु भएपनि काल्पनिक आदर्शको बढी व्याख्या गरिएको हुन्छ । अनुकरणीय चरित्रको सृजना एवम् सत्को विजय र असत्को कुभलो वा पराजय आदर्शवादी उपन्यासमा देखिन्छ । जे-जस्तो छ, त्यो यथार्थ हो भने जे-जस्तो हुनपर्छ, त्यो आदर्श हो भन्ने मान्यतामा आधारित भएर लेखिएका उपन्यास आदर्शवादी उपन्यास मानिन्छ । रुद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१), चम्पाकाजी (१९९३) र प्रायश्चित (१९९५), मोहनबहादुर मल्लको समयको हुरी (२०१५), शोभाचन्द्र उपाध्यायको पाटलीपुत्र (२००३) आदि आदर्शवादी उपन्यासका उदाहरण हुन् ।

२.५.२ यथार्थवाद

संसारमा जुन वस्तु जे-जस्तो छ त्यसैलाई त्यस्तै रूपमा कतिपय तलमाथि नपारी साहित्यमा अभिव्यक्ति गरिने साहित्य सिद्धान्त विशेष नै यथार्थवाद हो (प्रधान, २०६१ : ११) । यही मान्यतामा अडिएको र यथार्थवादका आधारमा रचिएको उपन्यास यथार्थवादी उपन्यास हो । र जीवन जस्तो छ, त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गर्नु वस्तुजगतको प्रतिच्छाया उतार्नु यथार्थवादी

उपन्यासको मूल प्रवृत्ति हो (न्यौपाने, २०४९ : २३०) वस्तुजगत्लाई यथार्थ र वास्तविक मानी त्यही वस्तुजगत् वा सामाजिक वस्तु यथार्थको प्रस्तुति उपन्यासमा गरिन्छ । भौतिक जगत्को वास्तविक वा सामाजिक यथार्थको तथ्यपरक चित्रण पुरै इमान्दारीका साथ प्रस्तुतिकरण यस्ता उपन्यासमा गरिन्छ । यथार्थवादी उपन्यासले साहित्यिक विषयवस्तुको रूपमा समसामयीक जीवन, समाज, घटना, समस्या, व्यक्तिको काल्पनिकतासँग नभएर वास्तविकतासँग गासिएका सन्दर्भहरू टिप्दै खासगरी निम्नवर्ग र मध्यमवर्गको जीवनलाई प्रस्तुत गर्दछ । समाजको स्थानिय रङ्ग वा आञ्चलिकतालाई विशेष ग्राह्यता दिई आञ्चलिक दृष्य, परिवेश, वातावरण प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा स्थानीय, घटना, रीतिस्थिति, रहनसहन, आचरण, व्यवहार आदिलाई बढी महत्त्व दिई उपन्यास सृजना गरिएको हुन्छ । यथार्थवादी उपन्यास अन्तर्गत विभिन्न भेदहरू पाइए पनि मूलतः यसका प्रमुख भेदका रूपमा सामाजिक यथार्थवादी, आदर्शोन्मुख यथार्थवादी र आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यास पर्दछन् । यथार्थवादी उपन्यास अन्तर्गत लैनसिंह बाड्देलको मुलुकवाहिर (२००४), लीला वहादुर क्षेत्रीको बसाइ (२०१४) आदि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

२.५.३ स्वच्छन्दतावाद

साहित्यमा भावपूर्ण विषयवस्तुको कल्पना प्रधान रूप नै स्वच्छन्दतावाद हो । समग्रमा वैयक्तिकता, काल्पनिकता, विद्रोहात्मकता, प्रकृतिप्रेम, सौन्दर्यात्मकता, अद्भुतता, कृत्रिमताबाट मुक्ति, मध्ययुगोन्मुखता, सङ्गीतात्मकता, मानवतावादी दृष्टिकोण आदि स्वच्छन्दतावादका प्रमुख मान्यता मानिन्छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६१ : २८९) । यथार्थको बन्धनलाई भाँची स्वच्छन्द जीवनको बकालत गरेर लेखिएको उपन्यासलाई स्वच्छन्दतावादी उपन्यास भनिन्छ (वराल र एटम, २०५६ : ६१) ।

कथ्यको वस्तु पक्षलाई वेवास्ता गर्दै भावपक्ष अर्थात् वैयक्तिक वस्तुपक्षमाथि ज्यादा जोड यस्ता उपन्यासमा दिइन्छ । स्वतन्त्रताको चाहना, बन्धनमुक्त समाजको कल्पना, उन्मुक्त प्रेमको चित्रण, सहज र स्वच्छन्द ढङ्गले प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन एवम् रहस्यवादिता स्वच्छन्दतावादी उपन्यासका विशेषता हुन् । स्वच्छन्दतावादी उपन्यास अन्तर्गत रूपनारायण सिंहको भ्रमर (१९९३), शिवकुमार राईको डाकबङ्गला (२०१३) आदि पर्दछन् ।

२.५.४ प्रगतीवाद

मार्क्सवादका आधारभूत सिद्धान्त र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादलाई आधार मानी रचना गरिएको उपन्यासलाई प्रगतीवादी उपन्यास भनिन्छ । जुन उपन्यासले सामाजिक सङ्घर्षको मूल कारण पुँजीलाई प्रस्तुत गरी श्रमीक वर्गलाई नायकत्व प्रधानगरी शोषक वर्गको हार र शोषित वर्गको जित भई साम्यवादको लक्ष्यतर्फ उपन्यासको यात्रा निर्देशित गरिएको पाइन्छ, (बराल र एटम, २०६६ : ५६) । कल्पना भन्दा यथार्थमा जोड दिनु कुरीति धर्मका ढवाड र जाति पाति जस्ता भेदभावको सशक्त विरोध गर्नु, काब्यात्मक भाषामा विश्वास नगरी स्थानिय सुबोध्य भाषाको प्रयोग गर्नु प्रगतिवादी उपन्यासका मूलभूत प्रवृत्ति हुन् । डी.पी अधिकारीको आशमाया (२०२५), खगेन्द्र सङ्गौलाको चेतनाको पहिलो डाक (२०२७), प्रदीप नेपालको नओइलाउने फुल (२०४६) आदि प्रगतीवादी उपन्यासका सशक्त नमूना मानिन्छ ।

२.५.५ मनोविश्लेषणात्मक उपन्यास

अमूर्त तत्त्वहरूको अध्ययन र विश्लेषणका माध्यमबाट मूर्त र कार्यात्मक रूप उद्घाटन गर्ने विज्ञान हो - मनोविज्ञान । मान्छेका अन्तरमनका अपरिभाष्य र अदृष्य अनेकतम पत्रहरू, कोण र तहहरूमा सुषुप्त अवस्थामा रहेका अतृप्त रसवेगजन्य उत्सुकताका अभिप्साहरूको प्रस्तुति मनोविश्लेषणवादी उपन्यासमा पाइन्छ, (सुवेदी, २०६४ : २४५) ।

मानिसको व्यक्त बाहिरी रूप भन्दा कुनै काम गर्ने अर्को कारण त्यसको स्थिति, उसको मनोरचना र त्यसबाट उत्पन्न हुने प्रभाव तथा जीवनका उत्थान पतनहरूको विषय आधारभूत रूपमा रहेको उपन्यासलाई मनोविश्लेषणवादी उपन्यास भनिन्छ । मानव मनको आन्तरिक विश्लेषण गरेर रचिएको उपन्यास यस वर्गमा पर्दछन् । अचेतन मनले चेतन मनमा पारेको प्रभाव र त्यसबाट उद्घाटित हुने अनेकौ समस्याको प्रस्तुति पाइने यसमा दमित इच्छा र त्यसको विश्लेषण गर्नु मनोविश्लेषणवादी उपन्यासको लक्ष्य मानिन्छ । गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको भ्याल (२०१६), विजय मल्लको अनुराधा (२०१८), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती (२०२५) आदि मनोविश्लेषणवादी उपन्यास अन्तर्गत पर्दछन् ।

२.५.६ विसङ्गतिवाद

जीवनजगत्का कुनै पनि वस्तु, विचार वा क्रियाकलापमा सङ्गति नभएको देख्ने साहित्यिक दृष्टिकोण वा धारणा विसङ्गतिवादी हो (ने.वृ.श., २०६७ : ११६७) । यस वादले

संसार विसङ्गतिले भरिपूर्ण छ र मान्छेका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू निरर्थक छन् । विसङ्गतिका बीच पनि बाँच्नेपर्ने श्राप पाएको मान्छेले अस्थित्वको खोजी गर्दछ । तर त्यसरी खोजी गर्दा पनि शुन्यमात्र हात लाग्दछ । मान्छेले पाए भनेर मख्ख परेका मूल्य, मान्यता र रूपको पनि कुनै अर्थ हुँदैन । मान्छे जन्मनु र मर्नु नै ठूलो विसङ्गतिवाद हो । यिनै मान्यतालाई अङ्गीकार गरेर लेखिने उपन्यासलाई विसङ्गतिवादी उपन्यास भनिन्छ । इन्द्रवहादुर राईको आज रमिता छ (२०२१) पारिजतको महत्ताहीन (२०२५) आदि विसङ्गतिवादी उपन्यास मानिन्छ ।

२.५.७ अस्तित्ववाद

मनुष्यजीवनको अस्तित्वमाथि चिन्तन गर्ने र उसको जन्म, मृत्यु, कुण्ठा, सन्त्रास आदिमा सही अर्थ खोज्ने दार्शनिक वा साहित्यिक मान्यता अस्तित्ववाद हो (ने.वृ.श., २०६७ : ८९) । यसले व्यक्तिगत सत्ता, व्यक्तिका जटिल समस्या, व्यक्तिको स्वतन्त्रता, व्यैक्तिक दायित्व, व्यक्तिगत विशिष्टता जस्ता विषयलाई महत्त्व दिने गर्दछ (सुवेदी, २०६४ : ३०३०) । विसङ्गतिले भरिएको संसारमा मानिसले अनवरत अस्तित्वको खोजीमा सङ्घर्ष गरिरहेको हुन्छ । जीवनमा स्वतन्त्रताको वकालत गर्ने र आफ्नो निर्णयको परिणाम पनि आफै भोग्न तत्पर हुने प्रवृत्ति र सैद्धान्तिक धरातलमा आधारित भई लेखिएको उपन्यासलाई अस्तित्ववादी उपन्यास भनिन्छ (वराल र एटम, २०६६ : ५७) ।

अस्तित्ववादी उपन्यासमा सामाजिक बन्धनलाई भुलेर आफ्नो मूल्यको संरक्षण गर्नु मानिसको काम हो भन्ने विचारलाई प्रमुख विषय मानिन्छ । नेपाली साहित्यमा शिरीषको फूल (२०२२, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती (२०२५) आदि यस अस्तित्ववादी उपन्यासका उदाहरण मानिन्छ ।

२.५.८ अतियथार्थवाद

स्वचालित लेखनको स्थापना गर्ने र लेखनको शुद्धता तत्क्षणको प्रस्तुति पाइने यस किसिमको उपन्यासमा मानिसको मनस्थितिको सूक्ष्म विश्लेषण गरी मानवको विवेकभन्दा पनि सपना, तन्द्रा आदि अर्द्धचेतनको अवस्थालाई महत्त्व दिई लेखिएको उपन्यासलाई अतियथार्थवादी उपन्यास भनिन्छ (वराल र एटम, २०६६ : ५७) । यस्ता उपन्यासमा रचना-

ब्यवस्थाको विनिर्माण गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । साथै वैयक्तिकता र चेतनाप्रवाहको प्रयोग गर्दै मार्क्सवादी विद्रोह र मनोविश्लेषणको प्रस्तुतिकरण पनि पाइन्छ । लैनसिंह बाड्देलको लङ्गाडाको साथी (२००८), अर्जुन निरौलाको घाम डुवेपछि (२०३३) आदि अतियथार्थवादी उपन्यास हुन् ।

२.५.९ प्रकृतवाद

मानिस जुन रूपमा जन्मन्छ त्यही नाङ्गो रूप नै उसको वास्तविक रूप हो । अतः मानिस पशु हो, उसका आर्दश र मान्यता नाङ्गो स्वभावलाई एक छिन ढाक्ने बोक्रा मात्र हुन् भन्ने मान्यतामा आधारित उपन्यास प्रकृतवादी उपन्यास हो (वराल र एटम, २०६६ : ५७) । प्रकृतवादी उपन्यासमा प्रकृतको यथार्थको चित्रण नगरी मनुष्यको इन्द्रियजन्य प्रकृति, प्रवृत्ति, स्वाभाव तथा व्यवहारको चित्रण गरिन्छ । मानिस अन्य प्राणी जगत् भन्दा भिन्न वा श्रेष्ठ नमानी त्यसैको अङ्ग मानिन्छ र सृष्टिलाई कुनै बाह्य, अलौकिक, अध्यात्मक वा इश्वरीय शक्तिद्वारा सञ्चालित नमानी स्वयंम पूर्ण र आफ्नै नियमबाट स्वतः चालित मान्दछ । यस्तै मान्यतामा आधारित भएर लेखिएको उपन्यासहरूमा गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको भयाल (२०१६), भवानी भिक्षुको पाइप नं. २ (२०३४) आदि हुन् ।

२.५.१० प्रयोगवाद

पहिले देखि चलिआएका कलात्मक वा साहित्यिक परम्परालाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षण गरेर त्यसमा रहेका अनावश्यक तथा निरर्थक कुराहरूको विरोध गर्दै वा त्यस्ता कुराहरूलाई हटाउँदै नयाँ किसिमको प्रयोग गर्नु पर्छ भन्ने एक किसिमको मान्यता प्रयोगवाद हो (ने.बृ.श., २०६७ : ८३०) । उपन्यासको आफ्नो स्वरूप र संरचना हुन्छ । कथानक, चरित्र र पर्यावरणको आफ्नो चित्रण परम्परा हुन्छ । यस्तो परम्परामा नयाँ नयाँ प्रवृत्तिहरू थपेर प्रयोग गरिन्छ । नयाँ अभिव्यक्ति, नयाँ शिल्प र नयाँ रूपको खोजीमा लाग्नाले क्षेत्र विस्तृत हुन्छ । यस्ता अनेकौ पक्षहरूबाट प्रेरित उपन्यासहरूलाई प्रयोगवादी उपन्यास भनिन्छ (वराल र एटम, २०६६ : ५७) । यसको मान्यता प्रयोगका माध्यमबाट आजका जटिल सङ्कुल एवं अस्तव्यस्त संवेदनाहरूको अभिव्यक्त हुन सक्छ भन्ने हो यसरी प्रचलित मान्यताभन्दा भिन्न शैली शिल्पको प्रयोग गरी लेखिएको उपन्यास प्रयोगवादी उपन्यास हो । नेपाली साहित्यमा

मञ्जुलको छेकुडोल्मा (२०२६), ओकियामा ग्वाइनको सुनाखरी (२०३५) आदि प्रयोगवादी उपन्यासका गहकिला नमुनाहरू हुन् ।

२.५.११ मिथकीय

आदिम मानवका अन्तरमा लुकेछिपेका भावना प्रकाश पार्न तथा जीवनका रहस्यहरूलाई व्याख्या गर्न कथिएका अर्थपूर्ण प्रतिकात्मक कथाहरू मिथक हुन् (वराल र एटम, २०६६ : ५८) । विकशिल महाकाव्य, पुराण, दन्त्यकथा, श्रुति आदिमा वर्णन गरिएका कुराहरूमा मानव मनको सामुहिक अचेतनका बिम्बहरू समावेश हुन्छ । प्राचिन कथाका कयौं अर्थहीन जस्ता लाग्ने प्रसङ्गमा जीवनका गहिरा अर्थहरू हुन्छ । तिनकै पूनर्सिर्जनाका आधारमा लेखिएका उपन्यासहरू मिथकीय उपन्यास मानिन्छन् । मिथकीय उपन्यास अर्न्तगत विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्नीमा (२०२७), मदन मणी दीक्षितको माधवी (२०३९), कृष्ण धरावासीको राधा (२०६३) आदि पर्दछन् ।

२.५.१२ नारीवाद

पुरुष समाजमा नारीहरूले भोग्नुपर्ने सामाजिक, राजनीतिक, व्यावहारिक एवं मानसिक भेदभाव, त्यसबाट उत्पन्न हुने पीडा र तिनको मुक्ति चाहेर लेखिएको उपन्यासलाई नारीवादी उपन्यास भनिन्छ (वराल र एटम, २०६६ : ५८) । यस्ता उपन्यासमा नारीका हक हित र समानताको आवाजका साथै नारीले भोग्नु परेका पीडाको अभिव्यक्ति पनि पाइन्छ । चिरकालदेखि प्रबल रूपमा रहेको पुरुष विचारधारा र पितृसत्तात्मक धारणाको विरोध गर्दै पुरुषद्वारा निर्धारित नारीको स्थान र परम्परित मूल्य मान्यताहरूको समेत विरोध पाइन्छ । यस्तै मान्यतामा आधारित उपन्यासहरूमा हृदय चन्द्र सिंहको स्वास्नी मान्छे, (२०११) शोभा भट्टराइको अन्त्यहीन अन्त्य (२०६१) आदि पर्दछन् ।

निष्कर्ष:

नेपाली साहित्यमा शक्तिबल्लभ अर्ज्यालद्वारा अनुदित विराट पर्व (१८२७) नेपाली साहित्यमा पहिलो आख्यानात्मक कृतिको रूपमा देखा पर्दछ । यसै समय देखि हाल सम्मको समय क्रममा विभिन्न कथानक, शैली, विषयवस्तु, धारा वा प्रवृत्तिहरू नेपाली उपन्यास साहित्यमा भित्रिएका छन् । यस अबधिमा नेपाली उपन्यासमा देखिएका धारा वा प्रवृत्तिहरू

मध्ये आदर्शवादी, यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी, मनोविश्लेषणवादी, प्रगतीवादी, विसङ्गतिवादी, अस्थित्ववादी, अतियथार्थवादी, प्रकृतवादी, प्रयोगवादी, मिथकीय र नारीवादी प्रमुख छन् । रूपमती (१९९१) बाट सुरुभएको नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालमा वास्तवमै मानव समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको देखिन्छ । हालसम्म निरन्तर रूपमा उपन्यासकारहरूले लेखन र प्रकाशन गरिरहेको नेपाली उपन्यासको समकालीन अबधि निश्चय नै आशाप्रद रूपमा अगि बढेको छ । नेपाली उपन्यासकारहरूले नव नव प्रयोग गरी उपन्यासलाई नयाँ नयाँ गति दिएर माथि उकासी रहेका छन् । यसरी हेर्दा नेपाली उपन्यासको भविष्य अत्यान्त उज्जल र उर्वर रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

साहित्यकार पद्मावती सिंहको रचनाधर्मिता

३.१ पद्मावती सिंहको परिचय

साहित्यकार पद्मावती सिंहको जन्म वि.सं. २००५ वैशाख १९ गते काठमाडौंको ओम्बहाल टोलमा भएको थियो । उनी नेवार समुदायको माथेमा परिवारमा जन्मीएकी थिईन् । उनको बाबुको नाम परशुराम भक्त माथेमा र आमाको नाम चन्द्र भुवनेश्वरी माथेमा हो ।

काठमाडौंको एक सम्पन्न नेवारी परिवारमा जन्मिएकी पद्मावती सिंहको बुढा बाजे हरिभक्त माथेमा चन्द्र शमशेर लगाएत १७ रोलवाला राणा शासकका शिक्षक र तत्कालीन राणाकालमा सरदार थिए । उनका पिता परशुराम भक्त माथेमा समाजसेवी, बुद्धिजीवी र जीवनको उत्तरार्द्धमा एक राजनीतिज्ञका रूपमा समाजमा प्रतिष्ठित थिए । जसले गर्दा उनी उद्योग वाणिज्य सङ्घका कोषाध्यक्ष र तत्कालीन के.आई. सिंहको मन्त्रीमण्डलमा उद्योग वाणिज्य मन्त्री भएका थिए । पद्मावती सिंह उनकी दुई ओटी आमाहरूका तेह्र सन्तान मध्ये जेठी आमा पट्टिकी कान्छी छोरी हुन् । उनकी आमा पट्टि चार छोरा, पाच छोरी र कान्छी आमा पट्टि दुई छोरा र दुई छोरी छन् । तत्कालीन समयमा उपलब्ध सेवा सुविधामा सम्पन्न र सम्भ्रान्त परिवारमा जन्मिएर हुर्कीएकीले उनको बाल्यअवस्था सुखसयलमा वितेको थियो ।

पद्मावती सिंहले काठमाडौंको न्योखा स्थित कन्याँ मन्दिर हाईस्कूलबाट प्रारम्भिक शिक्षा आरम्भ गरेकी थिइन् । र सोही स्कूलबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरीन । त्यसपछि उनले त्रिचन्द्र कलेज घण्टाघर, काठमाडौंबाट विज्ञान विषयमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरीन् । स्नातक उपधी भने उनले विज्ञान विषय छाडेर कला अर्न्तगत अंग्रेजी र इतिहास विषयमा गरेपनि स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गर्ने सपना भने पुरा हुन सकेन । पद्मावती सिंहको विवाह तत्कालीन राष्ट्रिय स्तरका खेलाडी श्री राजवहादुर सिंहसँग वि.सं. २०२३ मा भएको थियो । उनको दुई छोरा असिम, आशिष र एक छोरी अन्ना गरी तिन वटा सन्तान रहेको छ ।

३.१.१. जीवनदर्शन

पद्मावती सिंह काठमाडौंको सम्पन्न परिवारमा जन्मेर हुर्केकी थिईन । उनले कुनैपनि घरायसी आर्थिक तथा भौतिक समस्याको सामना गर्नु नपरेता पनि आफ्नो जीवनयापन र करियर निर्माणका क्रममा विभिन्न सङ्घ-संस्थामा काम गर्दै आएकी छिन् । उनले सर्वप्रथम सन् १९७५ देखि १९८७ सम्म नेपाल परिवार नियोजन सङ्घमा प्रकाशन अधिकृत भएर काम गरिन् । त्यसपछिका दिनहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थामा संलग्नता देखिन्छ । जसअन्तर्गत १९८९ देखि १९९२ सम्म सेभ द चिल्डेन युएसमा प्रोग्राम कोअर्डिनेटर, सन् १९९२ देखि १९९५ सम्म द एसिया फाउन्डेसन नामक अन्तर्राष्ट्रिय संस्थामा प्रोग्राम अफिसर, सन् १९९६ देखि १९९९ सम्म द फेडरेसन अफ बिजिनेस एन्ड प्रोफेसन विमेन नामक संस्थामा प्रोग्राम कोर्डिनेटर भएर काम गरिन् । सन् २००१ देखि उनी विभिन्न गैरसरकारी सामाजिक संस्थामा कन्सल्टेन्टको रूपमा काम गरिरहेकी छिन् ।

स्कूल शिक्षाको समय देखि नै साहित्यप्रति आकर्षित बनेकी पद्मावती सिंहले जीवनयापनका सिलसिलामा विभिन्न सङ्घ-संस्थामा काम गर्दा साहित्य लेखनलाई पनि निरन्तरता दिएको पाइन्छ । यसै क्रममा उनले विभिन्न कथा, कविता, उपन्यास, गीत र यात्रा संस्मरणात्मक लेखहरू लेखेकी छिन् । यस मध्ये उनले कथा विधालाई अझ बढी प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ । साहित्य सिर्जना र कृति लेखनका क्रममा विभिन्न साहित्यिक सङ्घ-संस्थाहरूमा पनि संलग्न हुँदै आफ्नो जीवन यात्रा अगाडि वढाइरहेकी छिन् ।

गुञ्जन, सञ्चेतना पत्रिका तथा नारी साहित्यकारको विधागत इतिहास को सम्पादक व्यक्तिका रूपमा परिचित सिंह नियोजन कल्याण पत्रिकाका कार्यकारी सम्पादक र प्रकाशक (२०३२-२०३४), नेपाल महिला साहित्यकार सङ्घकी कोषाध्यक्ष (२०३७-२०३९), साहित्यिक पत्रकार सङ्घको कोषाध्यक्ष (२०३८-२०४४), साहित्यिक पत्रकार सङ्घका सचिव (२०४५-२०५०), महिला साहित्यकार समूह गुञ्जनको संयोजक (२०५४-२०५८) तथा गुञ्जनको अध्यक्ष (२०५८), जनमत, वाणी, भानु प्रकाशनका साथै साहित्य पत्रकार सङ्घ र ऐन इन्टरनेसनल नेपालको आजीवन सदस्य रहेकी छिन् ।

३.१.२ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

नेपाली साहित्यमा लामो समय देखि कलम चलाईरहेकी स्रष्टा पद्मावतीको

सिंह नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा स्थापित नारी प्रतिभा हुन । विद्यालय अध्ययनको क्रममा नै साहित्यप्रति आकर्षित बनेकी पद्मावती सिंहले सात-आठ कक्षामा पढ्दादेखि नै साहित्य कृति लेखन यात्रा प्रारम्भ भएको थियो । वि.सं. २०१८ तिर उनले लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाकाबारेमा निबन्ध लेखेर अन्तर माध्यामिक विद्यालयस्तरीय निबन्ध प्रतियोगितामा तृतीय स्थान हासिल गरी पुरस्कृत भएकी थिइन् । तत्कालीन समयदेखि निरन्तर रूपमा साहित्यसाधनामा संलग्न पद्मावती सिंहको पहिलो औपचारिक प्रकाशित रचना 'पत्थरको हृदय' शीर्षकको कथा हो । जुन वि.सं. २०२२ मा आरती साप्ताहिकमा छापिएको थियो । स्कूल जीवनदेखि नै साहित्य सिर्जना र नाचगानमा पोख्त मानिने सिंह स्नातक समुत्तीर्ण भएपछि उनको काब्य सिर्जनामा भन् रोचकता, मिठास र स्तरीय हुन थाल्यो । यसरी उनको लेखनयात्राका क्रममा मूलतः कथाकारका रूपमा स्थापित भई कविता, निबन्धहुँदै उपन्यास विधामा कलम चलाएकी छिन् । समानान्तर आकाश उपन्यास उनको पहिलो उपन्यास हो ।

काठमाडौंको नेवारी समुदायको सम्भ्रान्त परिवारमा जन्मेर युवावस्थामा पर्दापर्ण गरेकी सिंहलाई आफु पनि नारी भएको र स्वयम् नारीले भोग्ने र अनुभव गर्नुपरेको यथार्थपूर्ण घटनाहरूले साहित्य सिर्जनामा प्रभाव पारेको कुरा उनका कविता एवं कथाहरूबाट प्रकट भएको पाइन्छ । उनि सहरी र शिक्षित वातावरणमा हुर्केकी थिइन् । उनका बाबु आधुनिक विचारधारामा विश्वास गर्दथे जसले गर्दा उनको परिवारमा सबै दाजुभाई तथा दिदी बहिनीले समान रूपमा उच्च शिक्षा हासिल गर्ने अवसर पाएका थिए । चालीस वर्ष अघिको नेपाली सामाजिक अवस्थामा पनि उनीहरूलाई पढ्न, सास्कृतिक कार्यक्रम तथा खेलकुदमा भाग लिन कुनै बन्देज वा रोकतोका थिएन । शिक्षित बाबु हुनुको नाताले उनका बुबाले छोराको जस्तै समाजमा छोरीले पनि छुट्टै पहिचान बनाउन सक्षम होस् भनेर सधैं सल्लाह र सुझाव दिइरहन्थे । जसले गर्दा उनलाई आफ्नो एउटा छुट्टै पहिचान बनाउन सहजता थपिएको थियो ।

पद्मावती सिंहको साहित्यिक प्रेरणा उनका बाबु परशुराम भक्त माथेमा र उनका बालसखी शान्ताका पिता सिद्धिचरण श्रेष्ठबाट प्राप्त भएको थियो । सुरुमा कथा लेखेर कविलाई देखाउँदा उनले भनेका कुरा उनको कानमा गुन्जिरहन्छ, 'नेपाली साहित्यमा अहिलेसम्म महिलाहरूको संख्या थोरै छ, यदि तिमीले राम्रा साहित्य सृजना गर्न सक्यौ भने तिम्रो नाम काका दयाराम भक्त माथेमा र बाबु परशुराम भक्त माथेमा भन्दा पनि ठूलो हुनेछ ।' यसले गर्दा उनलाई साहित्य लेखनमा प्रेरणा मिलेको थियो

यसका साथै पद्मावती सिंह नेपाली साहित्य आकाशका विभिन्न साहित्यिक स्रष्टाहरू र उनीहरूका कृतिहरूबाट प्रभावित बनेका छन् । उनलाई मनपर्ने नेपाली कथाकारहरूमा खासगरी विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला, गुरुप्रसाद मैनाली र प्रेमा शाह आदि पर्दछन् भने उपन्यासकारहरूमा विजय मल्ल, पारिजात, दौलतविक्रम विष्ट, विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला, बानिरा गिरी, सरूभक्त आदि छन् । त्यस्तैगरी कविका रूपमा लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, भूपि शेरचन, ईश्वर वल्लभ, बानिरा गिरी, तुलसीदिवस, मञ्जु काचुली आदि रहेका छन् र गीतकारका रूपमा क्षेत्रप्रताप अधिकारी, इश्वरवल्लभ, कालिकाप्रसाद रिजाल, दिनेश अधिकारी, राजेन्द्र थापा आदि स्रष्टा व्यक्तित्वबाट प्रभावित छन् । यसरी हेर्दा उनी हुर्केको सामाजिक वातावरण, पारिवारिक पृष्ठभूमि तथा स्वाध्ययन र मननले गर्दा उनी भित्रको सिर्जनशील व्यक्तित्वको निर्माण हुनाले निरन्तर रूपमा साहित्य साधनामा तल्लीन रहँदै आइरहेकी छिन् ।

३.१.३ भ्रमण, पुरस्कार तथा सम्मानहरू

विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थामा आवद्ध पद्मावती सिंह नेपालको पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चलका करिव २५-३० जिल्ला, भारतको केही सूक्ष्म सहरहरू र बङ्गलादेश, सिङ्गापुर, थाइल्यान्ड, क्यानडा आदि विदेशहरूको भ्रमण गरेकी छिन् ।

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा उपन्यासकार, कथाकार एवं गीतकार तथा गायिकाको रूपमा आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेकी पद्मावती सिंह विभिन्न प्रकारका पुरस्कारहरूबाट पुरस्कृत र सम्मानित एवं अभिनन्दित पनि भएकी छिन् । उनले रत्नश्री स्वर्ण पदक (२०३९), मैनाली कथा पुरस्कार (२०४७), वीरेन्द्र ऐश्वर्य सेवा पदक (२०५९), चक्रपाणि चालिसे राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०५९), साभ्ना पुरस्कार (२०६२), आदि पुरस्कारहरू एवम् सितापाइला बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था सम्मान (२०६३), मानचित्र सम्मान (२०६३), वनिता सम्मान (२०६४), धर्नेसो साहित्यिक प्रतिष्ठान समाज (२०६४) आदि सम्मान प्राप्त गरेकी छिन् ।

३.२ पद्मावती सिंहको रचनाधर्मिता

साहित्यकार पद्मावती सिंह (२००५) ले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा उत्तीकै सहजताका साथ कलम चलाएर आफूलाई सशक्त नारी प्रतिभाका रूपमा स्थापित गर्न प्रयत्नशील छिन् । आरती साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित पत्थरको हृदय (२०२२) कथाका

माध्यमबाट आफ्नो सार्वजनिक साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेकी सिंहले कथा, कविता, गीत लेखन तथा गायन, यात्रा संस्मरणात्मक लेख र उपन्यास जस्ता विविध विधाहरूमा कलम चलाएकी छिन् । यसरी विविधतामा प्रवेश गरेर सबै विधामा आफ्नो उपस्थितिलाई महत्त्व दिन सक्नु पद्मावतीको रचनाधर्मिताको वैशिष्ट्य हो ।

३.२.१ कथाकारिता

साहित्यकार पद्मावती सिंहले आफ्नो साहित्य यात्राको प्रारम्भ कथा विधाबाट गरेको पाइन्छ । २०२२ सालमा प्रकाशित पत्थरको हृदय शीर्षकको कथा नै उनको प्रथम प्रकाशित कथा हो । वि.सं. २०२१ देखि हालसम्म पद्मावतीका कथादी (२०३८), कथायान (२०३९), कथाकार (२०४४), पद्मावतीका कथाहरू (२०५७), मौन स्वीकृति (२०६०) र समय दंश (२०६७) गरी ६ वटा कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । यसका अतिरिक्त अन्य पत्र पत्रिकाहरूमा पनि उनका कथाहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका प्रायः सबै कथाहरूमा नेपाली समाज र नारी जीवनका सामाजिक आर्थिक समस्याहरू, लैङ्गिक समानताका स्वरहरू र नारीवादी दृष्टिकोणलाई विषयवस्तुका रूपमा अङ्गिकार गरेकी छिन् ।

उनका कथाहरूले नेपाली नारी समुदायप्रति विशेष स्नेह र सचेततालाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । उनका कथाहरूमा नारी जीवनका विविध पाटाहरूलाई हृदयले सुम्सुम्याउने र केलाउने गरेको पाइन्छ । आजका नेपाली नारीका विविध अवस्था र तिनीहरूको जीवनका सफा, धमिला, गाढा र अध्यारा रङ्गहरूको चित्रण गर्ने गरेको पाइन्छ । पद्मावती सिंहका कथाहरूले नेपाली नारी समाजमा भेटिने नारी यथार्थका अनेक रूप, विविध पाटाहरू र उनीहरूका मनोविज्ञानलाई समेत समेटेको देख्न सकिन्छ । विज्ञान र प्रविधिमा भएको विकासका कारण आपसमा नजिकिएको आजको विश्वमा नेपाली नारीहरू पनि आफ्नो घर दैलोको साघुरो घेरा र बन्धनबाट बाहिर चिहाउन थालेको यथार्थ जीवनको चित्रण पनि समेटेको देख्न सकिन्छ । नारीहरूको जीवनचर्यामा विस्तारै आएको परिवर्तन तर्फ सङ्केत गर्दै तिनीहरूका समस्या, व्यथा र सङ्घर्षका नयाँ-नयाँ आयामहरू प्रस्तुत गर्दै सामाजिक जीवनमा समयले पारेको प्रभावलाई पद्मावतीका कथाहरूले उजागर गर्ने प्रयास गरेको छ । सहरी परिवेश ज्यादा देखिने उनका कथाहरूमा नारी जीवनका अनुभूतिहरू, घात-प्रतिघातहरू

समेटेर नारी र पुरूष बिचमा पाइने घटनाहरूलाई उजागर गरेको पाइन्छ । उनका कथाहरूमा सामान्य र सरल बोलीचालीको भाषा प्रयोग गरिए पनि छिटपुट रूपमा आगन्तुक अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग पनि पाइन्छ । एउटा आख्यानले माग गर्ने आकर्षक शब्द शिल्प, कौतुहल, रहस्यमयता र पात्र-पात्राको मनोविज्ञानको गम्भीर प्रस्तुतिको झलक पद्मावतीका कथाहरूमा पाइन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा पद्मावतीका कथाहरूमा नारी समस्याहरूलाई आधार बनाएर नारी विद्रोह, नारी सङ्घर्ष, नारी अस्मिता र दुःखभोगाइको मानवीय पिडाको सजिव चित्रण भेटिन्छन् । सिंहले उठाएको विषयवस्तु र खडा गरेको चरित्रले आजको नेपाली समाजको यथार्थलाई उजागर गर्ने चेष्टा गरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा सिंहका समग्र कथाहरूमा सामाजिक यथार्थवाद र नारीवाद मूल रूपमा देख्न सकिन्छ ।

३.२.२ कवित्व

पद्मावती सिंहले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने क्रममा कविता विधालाई पनि आफ्नो कार्य क्षेत्र बनाएको पाइन्छ । विशेष गरी वि.सं. २०३० देखि वि.सं. २०४५ सम्मको बिचमा उनको कविता विधा अघि बढेको देखिन्छ । उनका प्रकाशित कविताहरूमा रमनीया (कविता : अङ्क १६, २०४२), म मेरो सपना भित्र (कविता : अङ्क ५०, २०५१), म हेर्ने गर्छु परको हिमशिखर (दीपज्योति : वर्ष ३, अङ्क ७), पाँच कविताहरू (लालित्य), एक प्रश्न एक आशङ्का (दिपिका), प्रतिक्षा गर्दा गर्दै शताब्दीदेखि (दिपज्योति) र हिंसाको मौनता (जनमत) आदि छन् । यिनै कविताका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्दा उनका कवितामा समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित भएर आजका मान्छेको मानसिक कुण्ठा, पीडा, सपना र समस्या आदिलाई यथार्थ ढङ्गले चित्रण गरिएको छ ।

३.२.३ गीती लेखन

कथा र कविता विधा पछि अर्को विधा गीतकारका रूपमा पनि पद्मावती सिंह परिचित छिन् । उनले रचना गरेको प्रायः जसो गीतहरू रेडियो नेपालमा बजिसकेका छन् । उनका गीतहरूमा दुई गीत (कविता : अङ्क २७, २०६५) शीर्षकको गीत, एकलास वनमा गुलाफ भै (कविता : २०५२) बोलको गीत, नदी भएर, आधी चल्यो मन भित्र र समय वगी रहयो आदि

बोलको गीत पत्र पत्रिकामा प्रकाशनमा आएका छन् ।

३.२.४ गायन कला

पद्मावती सिंह गायिकाका रूपमा पनि परिचित छिन् । २०३३ सालमा रेडियो नेपालबाट स्वर परीक्षा पास गरेपछि, २०३६ साल देखि गीत गाउन थालेकी हुन् । उनको सिने साउण्ड स्टुडियो बाट जीवनका गीतहरू शीर्षकको एउटा क्यास्केट एल्बम बजारमा आएको छ ।

३.२.५ संस्मरणलेखन

साहित्यको विविध विधामा कलम क्रममा पद्मावती सिंहले संस्मरणलेखन पनि अगाडि बढेको देखिन्छ । उनको संस्मरणात्मक रचनाहरूको स्वरूप यात्रा संस्मरणात्मक प्रकारका देखिन्छ । 'संस्मरण साहित्यमा व्यक्ति जीवनको भूक्त अतीतको पृष्ठभूमि अन्तर्गत सिर्जित हुने हुनाले व्यक्ति विशेषको सम्पूर्ण वा आंशिक जीवनका तथ्यपूर्ण घटना, मानसिक प्रभाव, अनुभव र क्रियाकलापको क्रमवद्द विवरण सविस्तार प्रस्तुत गरिएको हुन्छ' (श्रेष्ठ र शर्मा, २०६४ : १७०) ।

आफ्नो जागिरे जीवनको सिलसिलामा देशका विभिन्न ठाउँमा पुग्ने क्रममा लेखिएका उनका यात्रा संस्मरणात्मक लेखहरूमा गोरखा जिल्लाको अनुभवलाई समेटेर 'भन्ज्याङ चौतारी अनि आरूघाट' (मधुपक : वर्ष २२, २०४६) शीर्षकमा यात्रासंस्मरण लेख प्रकाशित छ । सोही ठाउँको विषयवस्तुमा आधारित 'यसरी सकुशल घर आइपुग्यौ' (मधुपक, फागुन २०६५) शीर्षकको अर्को एक यात्रासंस्मरणात्मक लेख पनि प्रकाशित भएको देखिन्छ । त्यस्तैगरी वन्दीपुर जीवनमा जानैपर्ने ठाउँ (रत्नश्रीको नारी अङ्कमा प्रकाशित) नामक निबन्ध पनि प्रकाशित छ । भने अर्को एक अविस्मरणीय क्षण शीर्षकको संस्मरण गुन्जनमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । पद्मावतीको यात्रा संस्मरणात्मक लेखहरूले त्यस ठाउँको वस्तु स्थिति अवस्था भोगाईको यर्थाथलाई समेटेको छ । उनका संस्मरण लेखहरूमा नारीवादी चिन्तन भन्दा पनि यर्थाथ अनुभवहरूलाई विशेष रूपमा स्पष्ट पारेको देखिन्छ ।

यसरी पद्मावती सिंहले २०२२ देखि नेपाली साहित्य तथा सङ्गीतका क्षेत्रमा उपन्यासकार, कथाकार एवं गीतकार तथा गायिकाको रूपमा आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेकी

छन् । आख्यानात्मक विधामा विशेषगरी सक्रिय रहेकी पद्मावती सिंहका सङ्ख्यात्मक दृष्टिले कथा विधा प्रधान रहेको छ । आफ्नो लेखन यात्राको चार दशक लामो अवधि पारगरिसकेकी पद्मावती सिंहको उत्तरार्धमा देखिएको उपन्यास समानान्तर आकाश उपन्यासले साभा पुरस्कारबाट सम्मानित भएर एक अर्को सिद्धी चढ्नमा सिंहलाई सहयोग पुऱ्याएको छ । पद्मावती सिंह अझ पनि निरन्तर रूपमा लेखन कार्यमा संलग्न रहेकीले अरू स्तरीय कृति जन्माउलान् भन्ने आशा गर्न सकिन्छ

३.३ औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

उपन्यासकार पद्मावती सिंह (२००५) लामो समय देखि कथा सृजना गरी उपन्यास लेखनमा अग्रसर नारी साहित्यकारहरूमा एक स्थापित स्रष्टा हुन् । आरती पत्रिकामा पत्थरको हृदय (२०२२) शीर्षकको कथा विधाबाट सार्वजनीक रूपमा आफ्नो साहित्यक यात्राको थालनी गर्ने पद्मावतीको औपन्यासिक लेखनको यात्रा भने २०६२ सालबाट प्रारम्भ भएको हो । उनको सोही प्रथम प्रकाशित कृति समानान्तर आकाश उपन्यासका आधारमा उनको औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू देहायवमोजिम छन् ।

३.३.१ . सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति

पद्मावती सिंहको औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू मध्ये सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति एउटा प्रमुख प्रवृत्ति हो । समाज, व्यक्ति वा जीवन जस्तो छ त्यस्तै रूपमा प्रकट गर्ने काम सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासमा हुन्छ (वराल र एटम, २०६६ : ५५) ।

समाजमा घटेका विभिन्न घटना, सामाजिक परम्परा, रीतिस्थिति, चालचलन, समस्या आदिलाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाएर यस्ता उपन्यास लेखिन्छन् । समाजको ढाँचा बदल्ने सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासमा समाज सुधारको चाहना गरिएको हुन्छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित यस समानान्तर आकाश उपन्यास पनि एक सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा नेपाली समाजको नारीका दुःख-सुख, खराबी, अन्याय आदिको खुलासा गरिएको पाइन्छ । नेपाली सामाजिक जीवनमा देखिदै गएको विरोधाभाष, पारिवारिक विखण्डन र सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक आदि सबै क्षेत्रमा देखिएको विदेशी प्रभाव उपन्यासमा समेटिएको छ । औद्योगिक तथा सञ्चार सुविधाले साघुरीएको विश्व मानचित्रमा

नेपाली महिलाहरू घर गृहस्थिको साघुरो चोटाबाट क्रमशः बाहिर आउन थालेको स्थितिको चित्रण पनि समानान्तर आकाश उपन्यासमा पाइन्छ । गृहस्थिको साघुरो घेराबाट बाहिर निस्केर स्वनिर्भर बन्ने सुस्मिता, घरेलु हिंसाबाट पीडित कृष्णमाया, विदेश पढ्न जाने आकाश र आस्था आदि विषयवस्तु नेपाली समाजमा मौलाउदै गएको यथार्थ हुन । साथै आफ्नै अफिसको साथीबाट बलात्कृत हुने स्विटी, घरमा श्रीमती हुँदा हँदै बाहिर अर्कै श्रीमती राख्ने अविनाश र महिलाको कार्य प्रति गाउँका बुजुक पुरुषहरूले व्याङ्ग्य गर्नु आदि नेपाली सामाजिक जीवनका पाटाहरू हुन् । बलात्कार पछि गर्भपतन गर्न नमानी घर परित्याग गरेर सन्तान जन्माउने स्विटी, विहे नगरी यौन सम्बन्ध राख्ने स्वेच्छा आदि चरित्रद्वारा विद्रोह र स्वतन्त्रअस्थित्वको आवाज समानान्तर आकाश उपन्यासमा पाइन्छ ।

३.३.२ नारीवादी प्रवृत्ति

पद्मावती सिंहको औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू मध्ये नारीवादी प्रवृत्ति पनि एउटा प्रमुख प्रवृत्ति हो । ‘पुरुष प्रधान समाजमा नारीहरूले भोगनुपर्ने सामाजिक, राजनीतिक, व्यवहारीक एवम् मानसिक भेदभाव र त्यसबाट उत्पन्न हुने पीडा र तिनको मुक्ति चाहेर लेखिएको उपन्यास नारीवादी हुन्छन्’ (वराल र एटम, २०६६ : ५८) । समाजमा चिरकाल देखि प्रबल रहेको लिङ्गकेन्द्री पितृसत्तात्मक धारणा र पुरुषपरक व्याख्या प्रति प्रश्नचिन्ह खडा गर्दै यसले पुरुषद्वारा निर्धारित नारीको स्थान तथा परम्परित मूल्य र स्वरूपको विरोध नारीवादी उपन्यासको विषयवस्तु रहेको हुन्छ ।

यस समानान्तर आकाश उपन्यासमा व्यक्तिगत जीवनमा नारीले भोग्नुपरेको पीडा र त्यसबाट मुक्तिका लागि दह्रो पाइला चाल्नुपर्ने वैचारिकता देखाइएको पाइन्छ । नारी जीवनका समस्या नारी स्रष्टाले उठाई त्यसको निकासको बाटो यस उपन्यासमा पद्मावती सिंहले दिनुले नारीवादी लेखनको उद्देश्य स्पष्ट हुन्छ । उपन्यासमा व्यक्त नारीवादी बिचार र दृष्टिकोण सुस्मिता र स्विटीमा पनि प्रबल रूपमा देख्न पाइन्छ । यस उपन्यासमा वर्णित सुस्मिताको जागिर, स्विटीको सङ्घर्ष, कृष्णमाया र कप्तान बूढाको पारिवारिक उतार चढाव, नम्रताको अनुभव आदि घटना परिघटनाले नारीवादको उद्देश्य अँगालेको छ । नारीलाई विलासीताको साधन ठान्ने पुरुष मानसिकताको विरुद्ध लड्न नारीहरू आफैमा आत्मनिर्भर र आर्थिक अधिकारले सम्पन्न हुनुपर्छ भन्ने सन्देश दिदै यसका लागि शिक्षा र स्वतन्त्रता आवश्यक हुन्छ, भन्ने सन्दर्भ उपन्यासमा प्रकट भएको छ । त्यसैले यसका नारी पात्रहरू पुरुष सत्तामा चलेको

परम्परागत सामाजिक संरचनाका लागि चुनौती बनेको देखिन्छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा महिलाको स्थान अभैपनि दोस्रो दर्जाको नागरिको रूपमा रहि आएको छ । अभैपनि यँहाका महिलाहरू कमजोर र निरीह ठानीन्छ । साथै नारीलाई आफ्नो विलासिताको साधन ठान्ने अविनाश जस्ता पुरुष मानसिकताको पनि कमी छैन । त्यही नारीहरूको स्थान र उसको अस्थित्वका लागि यस उपन्यासले नारीवादी स्वरलाई उच्चाई प्रदान गरेको छ । यस उपन्यासले नारीको पक्षमा पुरुषको नभई पुरुषको शासक प्रवृत्तिको चाहि विरोध गरेको छ । नारीहरू पनि समाजका एक अङ्ग भएकोले स्वयम् आफ्नो अधिकारका लागि स्वनिर्णय गर्न सक्षम भएको दृष्टान्त देखाउदै नारी हक, अधिकारका लागि एकल नभई महिला पुरुष सामूहिक रूपमा अगाडि बढ्नु पर्ने आवश्यकता यस उपन्यासमा औँल्याइएको छ ।

३.३.३ प्रकृति प्रेम

पद्मावती सिंहको औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूमध्ये प्रकृति प्रेम पनि एउटा प्रवृत्ति हो । पद्मावती सिंहको यस समानान्तर आकाश उपन्यासमा प्रकृति प्रेम स्पष्ट रूपमा झल्किएको पाइन्छ । जसमा जीवनजगतका अशिष्ट, अश्लील, घृणित र क्रुर यथार्थको प्रस्तुति पाइन्छ । काठमाडौँको सहरी परिवेशको सुन्दर चित्रण गरिए पनि विशेष रूपमा ग्रामीण परिवेशका प्राकृतिक सुन्दर छटाहरूको वर्णन गर्नमा उपन्यासकार रमाएकी देखिन्छन् । “कति शान्त र सुन्दर छ यो ठाउँ । प्राकृतिक सुन्दरताले ओतप्रोत भएको यो पहाडी गाउँमा आएर मनमा साँच्चिकै आनन्दको सञ्चार भइरहेको छ । भयालबाट पर देखिने हिम श्रृङ्खलाहरू देखि मग्ध भइरहेको छ,” (सिंह, २०६२ : १) । “....भर्खरै नुहाएर रातो घुम्टो ओढेको सलज्ज नववधू जस्तो हिमालको सौदर्य ‘....’” (सिंह, २०६२ : ८) । यसरी पूर्व संकेतको रूपमा प्रकृतिको सहारा लिएर पात्रको भावी जीवनको रहस्योद्घाटन उनले उपन्यासमा गरेकी छिन् ।

३.३.४ राष्ट्र प्रेम

पद्मावती सिंहको उपन्यासमा राष्ट्र प्रेम स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । जुनसुकै परिस्थिति वा बाध्यताले विदेशिए पनि सबैको मनमा राष्ट्र प्रेम उत्तिकै हुन्छ भन्ने कुरा यस उपन्यासले देखाएको छ । प्रभातको कुराबाट पनि राष्ट्रपतिको प्रेम स्पष्ट भएको देखिन्छ ।

हरेक व्यक्तिको मनमा आफ्नो देश प्रतिको माया र स्नेह आगाध हुन्छ भन्ने तथ्य यस उपन्यासमा देखाइएको छ ।

३.३.५ विद्रोही चेतना

पद्मावती सिंहको उपन्यासमा विद्रोही चेतना सलबलाएको देखिन्छ । सामाजिक कुरीति र कुसंस्कारप्रति यस उपन्यासले धावा बोलेको छ । कुमारी आमा बन्न बाध्ये पारिएकी स्विटीको स्वीकारोक्ति अत्यान्त गम्भिर छ, -“सामाजिक लाल्छनाको डरबाट बाचनका लागि आत्महत्या गर्ने म कायर होइन । म त एक्काइसौं शताब्दीको एउटी निर्भीक साहसी आइमाई हुँ ।” यसरी स्विटीले परम्परागत समाज विरुद्ध कुमारी आमा बनेर चुनौती दिएकी छ । भने यस उपन्यासकी नायीका सुस्मिताले घर, अफिस र समाजमा जताततै सहनुपर्ने प्रवृत्ति विरुद्ध निडर भई सङ्घर्ष गरेको छ । यसरी हेर्दा अन्याय गर्नुभन्दा अन्याय सहनु अझ ठूलो अपराध हो र अन्याय सहनु हुँदैन भन्ने आग्रह उपन्यासमा रहेको छ ।

३.३.६ उपयुक्त र सुबोध्य भाषाशैली

उनको उपन्यासको भाषा सरल र सुबोध्य छ । उपन्यासमा दुरूह क्लिष्ट शब्दको प्रयोग नगरी अधिकांश त सरल र स्तरिय प्रवाहमय भाषाको प्रयोग भएकाले भाषाको गाम्भीर्यता बोक्न सकेको पाइन्छ । त्यसैले उनको उपन्यासको भाषा सहज र सम्प्रेषणीय मानिन्छ । बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको पनि सहजरूपमा प्रयोग भएकोले औपन्यासिक प्रस्तुति सशक्त देखिन्छ । ग्रामीण नेपाली जनजिब्रोमा बस्ने खालका भाषा, ठेट नेपाली, अङ्ग्रेजी र हिन्दी भाषाको भाषिक मिश्रणले उपन्यासलाई विशिष्ट बनाएको छ । नैतिक सुक्तिहरूको प्रयोगले उपन्यासलाई बौद्धिक बनाएको पाइन्छ । कथामा आएको चित्रात्मक शैलीले कतिपय दृष्य देखेको जस्तो अनुभूतिले गर्दा पाठकका मनमा रोमाञ्च पैदा गर्दछ । औपन्यासिक विषयको प्रस्तुत शैली मनोहक र आकर्षक छ । उखान टुक्काको सहज प्रयोग सुक्तिमय यুক্তि र औपन्यासिक अभिव्यक्ति उपन्यासको विशिष्ट पक्ष मानिन्छ ।

३.४. साहित्यिक योगदान

नेपाली साहित्यका फाँटमा पद्मावती (२००५) बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा प्रसिद्ध छन् ।

वि.सं. २०१८ तिर अन्तर माध्यामिक निबन्ध प्रतियोगितामा लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाका बारेमा निबन्ध लेखेर साहित्य सृजनामा पाइला टेकेकी पद्मावती सिंहको पहिलो औपचारिक प्रकाशित साहित्यिक कृति २०२२ सालमा आरती साप्ताहिकमा छापिएको पत्थरको हृदय शीर्षकको कथा हो । यही कथाको माध्यमबाट साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेकी पद्मावती सिंहले ६ वटा कथा सङ्ग्रह, केही कविताहरू, तीन यात्रा संस्मरण लेख र एक उपन्यास नेपाली साहित्यलाई प्रदान गरेकी छिन् । नेपाली साहित्यमा अनवरत रूपमा लागि परिरहेकी पद्मावती सिंह अझै पनि साहित्य साधनामा तल्लीन छिन् ।

कथा विधाबाट साहित्य आरम्भ गर्ने पद्मावती सिंहले कथादी (२०३८), कथायान (२०३९), कथाकार (२०४४), पद्मावतीका कथाहरू (२०५७), मौन स्वीकृति (२०६०) र समय दंश (२०६७) गरी ६ वटा कथा सङ्ग्रहहरू नेपाली साहित्यलाई दिएकी छिन् । नेपाली साहित्यमा प्रायः जसो सबै विधाहरूमा कलम चलाएकी पद्मावती सिंहको साहित्य सृजना परिमाणात्मक आधारमा कम देखिए पनि गुणात्मक योगदान भने उच्च रहेको देखिन्छ । उनको २५ वर्षे लामो साहित्य सेवामा विभिन्न राष्ट्रिय साहित्यिक पुरस्कारले सम्मानीत भएर आफूलाई एक सक्षम नारी हस्ताक्षरका रूपमा उभ्याउन सफल भएकी छिन् । सङ्ख्यात्मक रूपमा कथा बढी देखिए पनि प्रथम् प्रकाशित उपन्यास समानान्तर आकाश उपन्यासले मदन पुरस्कार जस्तो गरिमामय साहित्यिक पुरस्कार प्राप्त गर्नुले उनी एक सफल उपन्यासकार पनि हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । त्यसो त पद्मावती प्रथमतः कथाकार अनि मात्र उपन्यासकार हुन् ।

नेपाली साहित्यमा करिब २५ वर्षे लामो समय खर्चने सिंह नेपाली नारी साहित्यिक स्रष्टाहरूमध्येकी एक सफल स्रष्टाका रूपमा स्थापित छिन् । कथा, कविता, उपन्यास र यात्रा संस्मरण जस्ता विविध विधाहरूमा फैलिएको उनको साहित्यिक व्यक्तित्वहरू मध्ये विधागत रूपमा उपन्यास उनको विशिष्ट उपलब्धि सावित भएको छ भने अन्य कथा, कविता र आत्मसंस्मरण आदि क्रमशः अगाडि आउँछन् । उनले आफ्नो सृजनामा सामाजिक यथार्थवाद, नारीवाद र प्रगतिवादी चिन्तनलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेकी छिन् । विविध विधागत र चिन्तनगत विशिष्टता र गुणात्मक कृति रचना उनको साहित्यिक वैशिष्ट्य मानिन्छ । यसरी धेरै थोरै सबै विधाहरूमा साधनारत पद्मावती सिंह नेपाली साहित्यको उत्तराद्धमा देखिने नारी हस्ताक्षर मध्ये सबै भन्दा अग्रणी स्थानमा रहेका साहित्यिक स्रष्टाहरूको हाराहारीमा आफूलाई उभ्याउन सफल देखिन्छिन् ।

चौथो परिच्छेद

समानान्तर आकाश उपन्यासको विश्लेषण र मूल्याङ्कन

४.१ विधागत तत्त्वका आधारमा समानान्तर आकाश उपन्यासको विश्लेषण

पद्मावती सिंहको समानान्तर आकाश (२०६२) उपन्यास साभा प्रकाशनको छापाखाना, पुल्चोक, ललितपुरबाट प्रकाशन भएको हो । कुनै पनि शीर्षक उपशीर्षक नराखिकन बाइस परिच्छेदमा विभाजित प्रस्तुत समानान्तर आकाश उपन्यास १८६ पृष्ठमा संरचित छ । लैङ्गिक समस्या र नारिवादी दृष्टिकोणका साथै नेपाली सामाजिक सास्कृतिक संरचनामा देखापरेको विचलन र विघटनलाई प्रस्तुत गरेको यो उपन्यास सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । उपन्यासका लागि ६ वटा तत्त्वहरू कथानक, चरित्र चित्रण, संवाद, देशकाल र वातावरण, भाषा शैली र उद्देश्य वा जीवनदर्शन आवश्यक मानिन्छन् (थापा, २०६६ : १२१) । यिनै आधारमा यस उपन्यासको विश्लेषण निम्नलिखित रूपम गरिएको छ ।

४.१.१ कथानक

उपन्यास निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री मध्ये कथानक अनिवार्य तत्त्व हो । उपन्यासका घटनावलीको योजना वा ढाँचालाई कथानक भनिन्छ (शर्मा, २०४८ : १२०) । घटनालाई एक-अर्कासित उनेर सम्बन्ध जोर्ने र सुसङ्गठन प्रदान गर्ने काम कथानकले गर्छ (प्रधान, २०६१ : ७) । घटनालाई योजनाबद्ध रूपमा कार्यकारण सम्बन्धमा उनेर कथानको रचना गरिन्छ । यही कथानको आधारमा सिङ्गो उपन्यास संरचित हुन्छ । संरचनाका लागि आवश्यक पर्ने अन्य घटकहरू कथानकमा आबद्ध हुनेभएकोले उपन्यासमा कथानकलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यास नेपाली समाजका सामाजिक यथार्थ घटनाहरूको तानाबानामा जेलिएर उपन्यासको कथानक कालत्रमिक रूपमा अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासको सुरुवात 'म' प्रमुख पात्र सुस्मिता जागिरको सिलसिलामा सहरको घर र नावालक छोराछोरी छाडेर नेपालको पश्चिम पहाडी गैरी गाउँ गएको प्रसङ्गबाट भएको छ ।

उपन्यासका प्रारम्भका अधिकांश घटनाहरू सुस्मिताको पूर्व स्मरणका रूपमा समेटिएको छ । सुस्मिता र अविनाशको वैवाहिक जीवन पारस्परिक समझदारीमा अगाडि बढिरहेको हुन्छ । सुस्मितालाई अविनाशको अफिसमा सहयोग गर्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि पतिको चाहना अनुसार सामाजिक परम्परालाई आत्मसात् गर्दै घर भित्र नै सिगारिएर बस्न बाध्य हुन्छे । उनीहरूको दाम्पत्य जीवन सुखमयसँग नै बितिरहेको हुन्छ । समयका क्रमसँगै सुस्मिताले बच्चाको चाहना आफ्नो पति अविनाशसँग राख्दछे । पत्नीको शारिरीक सौन्दर्य विग्रने डरले अविनाशलाई बच्चा जन्माउने कुरा मन पर्दैन । त्यसपछि उनीहरूको दाम्पत्य जीवनमा दरार उत्पन्न हुन थाल्दछ । यही घटना र परिघटनाको विचमा सुस्मिताको जिद्दीले पहिलो सन्तानको रूपमा छोरी आस्थाको जन्म हुन्छ । उता अविनाश पत्निप्रतिको आकर्षण कम हुँदै गएपछि घर बाहिर नै अरू केटीहरूसँग समय व्यतीत गर्न थाल्दछ । केही समय पछि अर्को सन्तानका रूपमा छोरा आकाशको पनि जन्म हुन्छ तर पनि उनीहरूको पतिपत्नी विचको सम्बन्ध केवल ओछ्यानको औपचारिकतामा मात्र सिमित बन्न पुग्दछ । यसै क्रममा अविनाशले बाहिर अर्को केटी राखेको छ भन्ने कुरा सुस्मिताले थाँहा पाए पछि उनीहरूको दाम्पत्य जीवनमा एउटा कठिन मोड देखा पर्दछ । जसको फलस्वरूप सुस्मिताले अविनाशलाई कि आफु र सन्तान, कि अर्को केटी रोज्ने चुनौती दिन्छ । यस क्रममा अविनाशले परस्त्रीको लागि आफ्नो घर, पत्नी र छोराछोरी सबै त्याग्न तयार भएकाले सुस्मिताले उनलाई क्रोधित हुँदै घरबाट निकालिदिन्छे । यसरी सुस्मिताको जीवनमा आफु एकलैले छोराछोरी पाल्ने र हुर्काउने दायित्व आफ्नो थाप्लोमा लिन पुग्दछे । श्रीमान्सँगको विछोड पछि सुस्मिता स्वयम् जागिरगर्ने निर्णय गर्छे । सुस्मितालाई महिला विकास कार्यक्रम अन्तर्गत देशको विभिन्न भागमा जाने अवसर पनि प्राप्त भएकाले छोराछोरीलाई आमाको जिम्मामा छाडेर उनी पश्चिम नेपालको दुर्गम पहाडी गैरी गाउँ पुग्दछ ।

दिनभरिको यात्राको थकाइले चुर भएकी सुस्मिता गाउँको शान्त वातावरणले आनन्दित हुन्छे । राजधानीको सम्पन्न परिवारमा हर्की बढेकी उनी अचानक बिरानो ठाउँमा पुग्दा अचम्म मान्दै यसलाई समय र परिस्थितिले जन्माएको एउटा चुनौतीको रूपमा स्वीकार गर्छे । रातो माटोले लिपेर गुन्डी बिछ्याइएको गाउँको साधरण कोठा र सहरको सजावटयुक्त भब्य कोठाको तुलना गर्दै ऊ निदाएकी हुन्छे । स्वटीले ढोका ढकढक्याएर ब्युँझाइदिन्छे । सामान्य परिचय पछि उनीहरू खानाखान जान्छन् । खाना खाएपछि स्वटी सुस्मितालाई कोठामा पुर्‍याएर

फर्किन्छे । सुस्मिताको मनमा सात वर्षकी छोरी आस्था र पाँच वर्षको छोरा आकाशको अनुहार झलझल्ली रातभरि आँखा अगाडि आइरहन्छ । सुस्मिता बिहानको चिसो हावासँगै ब्युक्तिन पुग्छे । बिहानको नित्यकर्म सकेर कार्यालय हिडेकी सुस्मिताको दिन कार्यालय निरीक्षण र परिचयमा बित्छ । फर्किने क्रममा बाटोमा गा.वि.स. अध्यक्ष सन्त वहादुर गुरूडसँग उनीहरूको भेट हुन्छ । गा.वि.स.अध्यक्ष सन्त वहादुर गुरूडले “क्यानम् काठमाडौँको मान्छे पहाडको ठाउँमा के टिक्नुहोला र” भन्दै ब्याङ्ग्यात्मक आशङ्का व्यक्त गर्छ । सुस्मिता र स्विटी त्यही विषयमा गफ गर्दै साँझपख डेरामा फर्किन्छन् । डेरामा पुगेपछि स्विटीले खाटमा सुतिरहेको बालकले खाए नखाएको सोधी र कामगर्ने केटीलाई चिया बनाउन पठाई । उनीहरू क्यारियर बनाउन बाध्ये भएर सन्तान छोड्नुपर्ने कुरा गर्छन् । तर सुस्मिता अतीतका विविध घटनाहरू सम्झिएर दुःख मनाउ गर्छे । र अतीतमा अविनाशसँग बिताएका पलहरूमा हराउन पुग्दछे ।

सुस्मिता फिल्ड निरीक्षण मा स्विटीका साथ भरियाहरू लिएर छिमेकी गाउँमा जान्छ । टन्टलापुर घाम, उकाली ओराली पारगरेर एउटा चिया पसलमा विश्राम गर्न पुग्छन् । उनीहरूलाई स्थानिय युवाहरूले मनोबल खस्केने गरी ब्यङ्ग्य हान्छन् । तिनीहरूलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय उदाहरण दिएर मुख टाल्छन् । तर वास्तवमा त्यस ठाउँका महिलाहरूलाई पुरुषहरूले हेपेर पशुसरह काममा जोताएको, महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको व्यवहारगरेको घटनाले उनीहरू बिक्षिप्त बन्न पुग्छन् । एक्काइसौँ शताब्दीमा पनि नेपाली ग्रामीण नारीहरूको अवस्थामा सुधार आउन नसकेको अनुभव गर्छन् । गन्तव्य गाउँमा भेटघाट र कार्यक्रमबारे जानकारी दिएपछि बासबस्ने क्रममा अधिकारी गाउँमा पुग्दा चिया पसलमा छेड हान्ने चन्द्रप्रकाशको घरमा नै पुग्छन् । चन्द्रप्रकाश दिनभरी तास खेल्ने, काम नगर्ने, राती रक्सी खाएर श्रीमतीलाई पिट्ने गर्दछ । उसका आमा र श्रीमतीले उसलाई कुनै काममा लगाई दिन उनीहरूसँग आग्रह गर्छन् । भोलिपल्ट बिदाबारी भएर गएपछि पनि सुस्मिताको आँखामा त्यही आवाज प्रतिध्वनित भएर आइरहन्छ । सोही क्रममा सुस्मिताको मनमा अतीतका तितामिठा कुराहरू सलबलाउन थाल्छन् । अविनाशसँगको वैवाहिक जीवन, अविनाशलाई सहयोग गर्ने इच्छा हुदाँ हुँदै पनि उसैको अस्वीकृतको कारण घरमा नै बस्नु परेको बाध्यता, अविनाशको इच्छा विपरित छोराछोरीको जन्म, बच्चा जन्मेपछि महिलाको यौवन ढल्छ, भन्ने अविनाशको सोच, सुस्मिताको हरेक कुराप्रति अविनाशले नकारात्मक रूपले अर्थ लगाउने बानी, यसै बीच

दाम्पत्य जीवनमा आएको दरार र विछोड, अविनाशसँग विताएका तिता मिठा पलहरू आदि सुस्मिताको मनमा तैरिरहन्छ। यी यावत् कुराहरू र नाबालक छोरा छोरी सम्झिएर रुन पुग्दा स्विटीले सम्झाउँछ। स्विटीको साथ र छोराछोरीप्रतिको जिमेवारी बोधले सुस्मितालाई शक्ति प्रदान गर्दछ। स्विटी सुस्मिता दुवैसँगै मिलेर काम गर्ने प्रण गर्दछन्। एक महिनाको फिल्ड बसाइ पछि काठमाडौं फर्किएकी सुस्मितालाई नौलो परिवेशमा आएभै अनुभव हुन्छ। अभावपूर्ण र कष्टमय ग्रामीण जीवनको वास्तविकताको अनुभव हुन्छ। आफ्ना छोराछोरीलाई बोर्डस गर्ने व्यवस्था मिलाउँछ। कार्यलयमा गएर एक महिनाको फिल्ड रिपोर्ट बुझाएर सुस्मिता पुनः गैरी गाउँ फर्कन्छ। राती सुस्मिताको डेरा नजिकै रहेको कृष्णमायाको घरमा उसको जड्याहा पतिबाट भएको आक्रमण र पतिको आक्रमणबाट बच्न गुहार माग्दा पनि गाउँलेहरूले व्यवस्ता गरेको तितो यथार्थ देख्छ। नारीहरू अझैपनि पुरुषको घरेलु हिंसाको सिकार भइरहेको कुराले सुस्मिता चिन्तित हुन्छ। सुस्मिताले कृष्णमायालाई उसको पतिको अत्याचारबाट मुक्ति दिलाउन आफ्नै अफिसमा जागिर दिलाउँछ। जागिर पाएर स्वनिर्भर भएपछि कृष्णमायामा आत्मवल बढ्छ। बिस्तारै कृष्णमायाको पतिमा पनि परिवर्तन देखा पर्छ।

सुस्मिता ६ महिनाको कार्य मूल्याङ्कन गर्न फिल्ड निरीक्षणमा जाने अघिल्लो दिन स्विटीको आग्रह अनुसार बनभोजमा जान्छन्। त्यसको भोलिपल्ट विहानै स्विटी र सुस्मिता डाँडापारि गाउँको फिल्डमा निस्कन्छन्। कुहिरोले ढाकेको सुनसान बाटोमा जङ्गलै जङ्गल हुँदै महिला समूह अध्यक्षको घरमा बाँस बस्छन्। भोलीपल्ट महिला समूह र साक्षरता कार्यक्रमको अवलोकन गरी फर्कदा गुरुडसेनीको घरमा बस्छन्। भर्खर सुत्केरी भएकी गुरुडसेनी सम्पूर्ण घरायसी काम गर्छे। ढिडो ओराल्छे र छोराछोरीलाई खान दिन्छे। गाउँका महिलाहरूको यस्तो बाध्यता देखेर सुस्मिताको मनमा चिसो पस्छ।

सुस्मिताको दिनहरू अफिसको कार्यब्यस्ततामा बित्दै थियो। महिला विकास कार्यक्रम दोस्रो चरण सकिएर तेस्रो चरणमा लम्किरहेको थियो। समूहका धेरै जसो महिलाहरू आत्मनिर्भर तर्फ अग्रसर भइरहेको थियो। यसैक्रममा महिला विकास कार्यक्रमको मध्यावधि मूल्याङ्कन गर्न आएको सुस्मिताको कलेजदेखिको साथी प्रभातसँग उनको भेट हुन्छ। प्रभातसँग फिल्डमा जानेक्रममा सुस्मिताले अविनाशसँग विताएका कुराहरू गरेर रुनपुग्छ। प्रभातले उसलाई आस्वासन् दिन्छ। फिल्ड बसाइमा उनीहरूको आत्मियतामा भन्नु गाढापन

बढ्दै जान्छ । प्रभात फिल्ड निरीक्षण गरेर काठमाडौँ फर्कन्छ । सुस्मिता प्रभात गएको बाटो हेरी बसेकी हुन्छे । स्वटीले उसको ध्यान भङ्ग गर्न पुग्छे र आफ्नो कथाव्याथा व्यक्त गर्न थाल्छे । एन.जी.ओ.मा काम गर्ने क्रममा आफ्नै अफिसमा काम गर्ने सहकर्मी पुरूषबाट बलात्कृत भएर छोरा जन्माएको तितो यथार्थ सुनाउँछे । गर्भवती भएपछि उसको कमजोरीको फाइदा उठाएर विवाह गर्ने प्रस्ताव राख्ने बलात्कारीसँग विवाह नगरी कुमारी बच्चाको आमा बनेरे सन्तानलाई काखमा राखेर आमाबाबु दुवैको कर्तव्य स्वयम् आफु एकलै उठाउँदै काम गर्नु परेको बाध्यता पोच्छे । स्वटीको कुराले सुस्मिता छक्क पर्छ ।

ग्रीष्म ऋतु सकिएर वर्षा ऋतु लागेपछि गाउँमा रोपाइँको चहलपहल सुरु भएको हुन्छ । बालबालिकाहरू रमाएका छन् । खेतका आलीहरूमा असारे भाका घन्कीएको छ । किसानहरू आ-आफ्नो खेतमा धान रोप्न व्यस्त देखिन्छन् । सुस्मिता सिरक ओढेर गुटुमुटु भएर बसेकी छे । स्वटी टाढा गेकाले शाश्वतलाई सुस्मिताले हेरेकी हुन्छ । कृष्णमायाले भुटेको खट्टे र आलुको अचार ल्याइ दिई । छिमेकी गाउँघरमा चेलीहरू हराउन थालेको र आफ्नो छोरी बेजातीसँग गएको गुनासा पोखी । स्वटी फर्किएर आएपछि उसले सुस्मितासँग मुटु दुखेको र विराटनगर जाने कुरा गरी । सदा निष्फिक्री रहने स्वटी एकाएक कमजोर देखिएकीले सुस्मितालाई नरमाइलो अनभव हुन्छ । यसैक्रममा स्वटी उपचारको लागि काठमाडौँ गई । काठमाडौँमा उसलाई प्रभातले सक्दो सहयोग गर्‍यो । स्वटी फर्कने क्रममा प्रभातले सुस्मितालाई पश्मनाको च्यादर उपहार स्वरूप पठाइदियो । उपहार पाएर सुस्मिताको मनमा प्रभात प्रतिको आस्था भन् गाढा बनेर आयो ।

सुस्मिता पुनः काठमाडौँ फर्किन्छे । दाजुकी छोरी अर्पणाको विहेमा सरिक हुन पुग्छे । काठमाडौँमा छोराछोरीसँग भेटघाट पनि हुन्छ । अफिसमा सुस्मिताको प्रमोसन भएकोले आफ्नो ठाउँमा अर्को संयोजक नियुक्ति गरी पुनः फिल्डमा गई । सुस्मिता नम्रतालाई लिएर गाउँको कार्यालयमा पुगी । कृष्णमाया विरामी भएकीले भेट्न आइन । नम्रताले अविवाहित रहने र तालीमको सिलसिलामा अब्राहम सित बिताएका रोमाञ्चकारी घटनाको रामकाहानी सुनाई ।

कार्यक्रम निर्देशकमा बढुवा भएर काठमाडौँ अफिसमा सरूवा भएकोले गर्दा सुस्मिताले पाँच वर्ष काम गरेको गैरी गाउँ रूदै छाडी । काठमाडौँमा सुस्मिताको दिन निकै व्यस्तताका साथ वित्त थाल्छ । उनले आफ्नो घरको एक फ्ल्याट एक जोडीलाई भाडामा दिन्छ । एकदिन प्रभातसँग बसेर डिनर पनि खान्छे । राती तन्द्रामा अविनाशलाई सम्भन्छे । काठमाडौँमा काम

गर्ने सिलसिलामा देवीप्रसाद जस्ता पुरुषले खेदो खनेपनि सुस्मिताको कामप्रतिको लगन, परिश्रम र निडरताले गर्दा ती सबै समाप्त भएर जान्छन् । छोरी आस्था एस.एल. सी. सकेर टेन प्लस टु पढ्न थाल्छ । प्रभात पनि अमेरिका जान्छ । यता अविनाश दुई सन्तानकी आमालाई भगाएर जापान गएको सुस्मिताले थाँहा पाउँछे । सुस्मिताको दिन आफ्नै व्यस्ततामा बितिरहेको हुन्छ । समयको अन्तरालसँगै स्विटीको दाजु भाउजूले पनि स्विटीको विवशता र बाध्यतालाई बुझेर उसलाई स्वीकार गर्दछ । स्विटीको छोरोलाई आफ्नो धर्म पुत्रको रूपमा नागरिकता दिलाएर अमेरिका पठाउन सहयोग गर्दछ । महिला जागरणको प्रभावले गाउँमा पनि महिलाहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तनका सङ्केतहरू देखा पर्दछ । महिलालाई हेप्ने र उनीहरूलाई शोषण गर्ने प्रवृत्तिहरूमा क्रमशः सुधार आउन थाल्दछ । महिलाहरूमा राजनैतिक चेतनामा सुधार आउँछ, जसले गर्दा उनीहरू राजनैतिक नेतृत्व गर्न पुग्दछन् । बिस्तारै महिलाहरूले पुरुषको हैकमी प्रवृत्ति विरुद्ध आवाज उठाउन पनि थाल्छन् ।

काठमाडौँमा बस्दा सुस्मितालाई सहर र ग्रामीण समाज विचमा देखिएको विभेदले निराश बनाउँछ । सहरमा बढ्दै गएको विदेशी प्रभाव र सांस्कृतिक विचलनले सुस्मितामो वितृष्णा पैदा गर्दछ । गाउँमा सुत्केरी महिलाको विवशता सम्झन्छ । गाउँको सरल र विवश जीवन पद्धति सम्झन्छ । उसलाई भन निराश बनाउँछ । सुस्मिताले सपनामा अविनाशलाई भेट्छे, त्यसबाट मर्माहित हुन्छे । छोरी आस्थालाई प्रभातको मद्दत र सहयोगले आमसञ्चार पढाउन अमेरिका पठाउँछ, भने छोरा आकाश छात्रावृत्ति पाएर फिलिपिन्स पढ्न जान्छ । सुस्मिताको आमाको पनि मृत्यु हुन्छ । सुस्मिताले आफ्नो जीवन प्रति निस्सारबोध गर्छे ।

प्रभातले सुस्मितालाई माया गर्न थालेको कुरा व्यक्त गर्दछ । सुस्मिता पनि प्रभात प्रति सकारात्मक बन्दै जान्छ । आस्था र आकाशको घरजमपछि सुस्मिता आफ्नो बारेमा सोच्ने कुरा विचार गर्छ । पन्ध्र वर्षपछि सुस्मिता विदेशी महिला लिन्डासँग गाउँको फिल्ड निरीक्षण गर्न जान्छ । आफुले काम गरेको ठाउँमा सुधार र परिवर्तन आएको, महिला र पुरुष आपसमा मिलेर काम गरेको देखेर खुसी हुन्छ । उता छोरी आस्था आफ्नी आमालाई बाबुले गरेका दुर्व्यबहारबाट विरक्तिएर आजीवन विवाह नगर्ने अठोठ गरेको हुन्छ । छोरा आकाश भने नेपाल आएर विवाह गरी पुनःअस्ट्रेलियामा परिवार लिएर जान्छ । सुस्मिता एकलो महसुस गर्छ । उसको मनमा प्रभात प्रतिको लगाव र माया खड्किएको महसुस गर्न पुग्दछ ।

लामो समयको अन्तरालमा एकाएक अविनाश फर्केको देखेर सुस्मितामा ठूलो भूइचालो

गएभै महसुस हुन्छ । तर सुस्मिताले आफ्नो जीवनबाट उसलाई फँयाकिसकेको कुरा व्यक्त गर्दै पुनः घरबाट निकालिदिन्छे । जीवनमा आएको एउटा आशाको दियोलाई आत्मासाथ गर्दै आत्मादेखि नै प्रेम गर्ने साथी प्रभातको अनुरोध र आफ्नो अन्तरआत्माको आवाजलाई स्वीकार गर्दै प्रभातलाई जीवन साथी बनाएरसँगै बस्ने निर्णयमा पुग्छे । यसरी अविनाशलाई आफ्नो जीवनबाट पुनः पन्छाएर प्रभातलाई अमेरिका आउने जानकारी इमेल मार्फत् गराएपछि उपन्यासको कथानक अन्त्य भएको छ ।

४.१.२ चरित्र चित्रण

उपन्यास संरचनाका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये चरित्र चित्रण अत्यावश्यक र महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यास भित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : २७) । चरित्रलाई कतै पात्र र कतै क्रियाकलाप र कार्यव्यापार आदिका नामबाट चिनाउने प्रयास गरिन्छ । मानव जीवनको व्यापक भाष्य उतार्ने तत्त्व चरित्र हो । विगतलाई र अनागतलाई वर्तमानसम्म तानेर पाठकसम्म सम्प्रेषण गर्ने कार्य उपन्यास भित्र चरित्रले गर्दछ । उपन्यासको प्रयुक्त पात्रको चरित्र पुरै युग र परिवेशको संवाहक भएर उपस्थित भएको हुन्छ (सुवेदी, २०६४ : २३) ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा अविनाश, प्रभात, कप्तान बुढो, बलात्कारी युवक, स्वेच्छाको लोग्ने, आकाश, देवीप्रसाद, चन्द्रप्रकाश, सुस्मिताको दाजु, स्विटीको दाजु र बुबा, बाटामा आउने भरियाहरू आदि पुरूष चरित्रहरू र सुस्मिता, स्विटी, कृष्णमाया, स्वेच्छा, आस्था, नम्रता, प्रतिमा, सुस्मिताकी आमा, स्वस्तिका, अर्पणा, स्विटीको भाउजु आदि महिला चरित्रहरूको सहभागिता गरिएको छ । नारी चरित्रको माध्यमबाट उपन्यासको उद्देश्य पुरा गराइएको यस उपन्यासमा नारी चरित्र सुस्मिताले भोगेको समग्र जीवनवृत्तलाई नै कथ्यवस्तु बनाएर सिर्जित प्रस्तुत उपन्यासले सामाजिक यथार्थवाद एवम् नारी संचेननालाई आत्मसाथ गरेको छ । समानान्तर आकाश उपन्यास वस्तुपक्ष भन्दा पनि नारी चिन्तन पक्ष प्रबल भएको उपन्यास हो । यसले नारी सत्तालाई सर्वोपरी मानेको छ भने सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, कानुनी जस्ता समग्र मूल्यमान्यता प्रति असन्तुष्टि जनाएको छ ।

विभिन्न पात्रहरूको आ-आफ्नै भूमिका भएपनि मूलतः सुस्मिता उपन्यासमा प्रमुख

चरित्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सुस्मिता प्रवृत्तिको आधारमा अनुकूल, स्वभावको आधारमा गतिशील, जीवन चेतनाका आधारमा मध्यम, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आवद्धताका आधारमा वद्ध चरित्र हो । सुस्मिताको वरिपरि नै उपन्यासको सम्पूर्ण घटना केन्द्रित भएर उपन्यासको कथानक अन्त भएको देखिन्छ । उपन्यासलाई गन्तव्यसम्म पुऱ्याउनका लागि अविनाश, स्विटी, प्रभात, कृष्णमाया, आस्था, आकाश आदि सहायक चरित्रको भूमिकामा देखा पर्दछ । त्यस्तै गरि उपन्यासमा चन्द्रप्रकाश, नम्रता, स्वेच्छा, स्वस्तिका, प्रतिमा, सुस्मिताको दाजुभाउज्यू, स्विटीका बुबा, फुपु र दाजुभाउज्यू, अर्पणा, बाटामा आउने भरियाहरू आदि गौण पात्रहरूको पनि उपस्थिति देखिन्छ । यी सबै चरित्रहरूले प्रत्यक्ष या परोक्षरूपमा औपन्यासिक कथावस्तुलाई गति प्रदान गरेका छन् ।

क) सुस्मिता

समानान्तर आकाश उपन्यासको प्रमुख चरित्र वा पात्रको रूपमा सुस्मिता प्रस्तुत भएको छ । केन्द्रीय भूमिकाको रूपमा देखापरेको सुस्मिता कै वरपर यस उपन्यासको कथानक बुनिएको छ । आर्थिक रूपले सम्पन्न परिवारमा हुर्किएकी सुस्मिताको विवाह एक धनी र प्रतिष्ठित व्यक्ति अविनाशसँग भएको हुन्छ । काठमाडौँको सहरी परिवेशमा जीवनयापन गरिरहेकी सुस्मिताको जीवनमा पति अविनाशसँगको वैवाहिक सम्बन्धमा आएको दरार देखि उसले जीवनमा गरेका सङ्घर्षका विभिन्न पाटाहरूमा कथानक उसकै वरिपरि घुमेको छ । प्रभातसँगको पुनर्मिलनको क्षणमा पुगेर उपन्यासको अन्त्य भएको छ । यसरी उपन्यासको कथानक र अन्त्य सुस्मिताकै सेरोफेरोमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । उपन्यासमा आएका अन्य पात्रहरू पनि सुस्मितालाई सघाउने कार्यमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यसैले ऊ प्रमुख पात्र हो ।

सुस्मिता शिक्षित भएकीले पतिलाई अफिसको काममा सघाउने भित्रि इच्छा भएपनि अविनाशको अनिच्छाको कारण घरमा नै बस्न बाध्य देखिन्छ । समयक्रमसँगै सुस्मितामा सन्तानको चाहना बढ्दै जादा सोही विषयलाई लिएर पति पत्नी विचमा तिक्तता उत्पन्न हुन पुग्दछ । पतित्व र मातृत्वमध्ये एकलाई रोज्नुपर्ने परिस्थितिको सृजना हुँदा उसले मातृत्वलाई स्वीकार्दै आमा बन्न पुग्दछे । जसको फलश्वरूप उनीहरूको दाम्पत्य जीवनमा आएको विखण्डन स्वरूप एकैले पारिवारिक जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने अवस्था सृजना हुन्छ । महिलाहरू आत्मनिर्भर नहुनु नै महिलाहरूको दुःखको मूल कारण हो भन्ने महशुस गर्न पुग्दछ । त्यसैले

दुर्गम पहाडी गाउँका महिलाहरूलाई सक्षम र आत्मनिर्भर बनाउने काममा आफुलाई समर्पित गर्दछे ।

घर परिवार र समाज जताततै सहनुपर्ने पुरुषहरूको हेपाह प्रवृत्ति विरुद्ध सङ्घर्षरत सुस्मितामा पतिले धोका दिएपछि उसमा बढेको वर्गीय भावनाले ऊ हरेक घटनालाई नारीको दृष्टिकोणबाट हेर्न पुग्दछ । पहिले पतिको नचाहिदो इच्छा र चाहनालाई पूरा गर्दै बसेकी सुस्मितालाई आफ्नो आमा बन्ने नैसर्गिक अधिकार प्रति अविनाशले कुल्चिएपछि उसमा परिवर्तन देखापरेको छ । पतिको अगाडि आफुलाई निरीह र केहीगर्न नसक्ने सुस्मिताले समय र परिस्थितिको सामना गर्दै छोराछोरीप्रतिको जिम्मेवारी एकलै पूरा गरेको देखिन्छ । ऊ कर्मठ र दृढ नारीको रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । उपन्यासमा उसकै माध्यमबाट नारीको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । सुस्मिताले कसैको नराम्रो चाहेको छैन । सधै सत्यको साथ दिएको छ । असत्यको विरुद्ध विद्रोह गरेको छ । आफुले जानेको र बुझेको कुरा अरूलाई सिकाउने पथप्रदर्शकको रूपमा आफुलाई समर्पित गरेको छ । यसरी ऊ एक साहसिक नारीको रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ ।

उपन्यास भरी सुस्मितालाई प्रेमिकाको रूपमा, पतिसँग विद्रोह गरिएकी विद्रोहीको रूपमा, सदा कर्तव्यनिष्ठ कर्मचारीको रूपमा र एक वात्सल्यमयी आमाको रूपमा चित्रण गरिएको छ । उसमा आफ्नो छुट्टै अस्थित्व बनाउने तथा स्वअस्थित्व खोजीगर्ने चाहना पनि प्रबल रूपमा देखाइएको छ । र अन्तमा पति अविनाशलाई तिरस्कार गरेर प्रभातसँगको आत्मीय प्रेमको स्विकारोक्तिपछि उपन्यासले बिट मारेको छ

ख) स्विटी

समानान्तर आकाश उपन्यासमा सहायक चरित्रको रूपमा स्विटी आएको छ । लिङ्गका आधारमा ऊ स्त्रीलिङ्गी चरित्र हो भने कार्यका आधारमा प्रमुख चरित्र सुस्मितालाई हरपलमा साथ दिने सहायक भूमिकाले उपन्यासलाई आकर्षक बनाएको छ । उपन्यासको परिच्छेद एक देखि नै उसको अहं भूमिका देखिन्छ । स्विटी स्वभावको आधामा हेर्दा स्थिर चरित्रको पात्र हो भने प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल चरित्रको रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा प्रमुख चरित्र सुस्मिताको सहयात्री भएर उपन्यासलाई गन्तव्यसम्म पुऱ्याउन स्विटीले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेकोछ । उसले सुस्मिताका प्रत्यक

कदममा साथ दिएको छ भने दुःखसुखका क्षणमा साथ दिएकी छ । जागिरको सिलसिलामा एक जना सहकर्मी साथीको बलात्कारको सिकार हुनुपरेको स्वटीले समाजको वास्ता नगरी कुमारीआमा बनेकी छ । जसको कारणले ऊ परिवारबाट अस्विकृत हुनु परेको छ तर पनि उसले आफ्नो सन्तानलाई हरतरहले शिक्षा र सुविधा पुऱ्याएर मातृत्व प्रति अडिक र कतव्यनिष्ठ देखिन्छ ।

क्षेणिक उत्तेजनमा आएर बलात्कार गर्ने पुरुषलाई आफ्नो बच्चाको पिताको नाम दिन चाँहन्न । जस्तो सुकै परिस्थितिमा पनि सत्यको साथ कहिलै नछोड्ने सकारात्मक र अनुकूल चरित्रको रूपमा उपन्यासमा स्वटी देखिएको छ । उसको स्वभावमा फरासिलोपन देखिन्छ । जसले गर्दा जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि सजिलै घुलमिल हुन पुग्दछे । उसमा आत्मविश्वास, भविष्यप्रति सकारात्मक सोचाइ र सङ्घर्षशीलता देखिन्छ । उपन्यासमा स्वटीलाई नारीवादी चिन्तन, विद्रोही स्वभाव भएको आदर्श र बहिर्मुखी चरित्रका रूपमा उभ्याइएको देखिन्छ ।

ग) अविनाश

समानान्तर आकाश उपन्यासमा अविनाश नकारात्मक चरित्रको रूपमा प्रस्तुत भएको सहायक चरित्र हो । उपन्यासको कथानक अधिबढाउने मुख्य काम उसकै कारणले भएपनि उपन्यास प्रारम्भ भइसकेपछि सुस्मिताको सम्भ्रनामा मात्र उसको उपस्थिति पाइन्छ । गतिशिल चरित्रको रूपमा उपन्यासमा आएको अविनाश सुरुको तिन खण्डमा महत्त्वपूर्ण भूमिकामा देखिएपनि बाइसौ खण्डमा मात्र उपन्यासमा फर्किएको छ ।

अविनाश नारीको बाह्य सौन्दर्यलाई महत्त्व दिने कामुक स्वभाव भएको यथार्थ र अन्तर्मुखी चरित्र हो । कामवासनाकै कारण ऊ सन्तान चाहँदैन । नारीलाई भोगविलासको साधनको रूपमा हेर्ने अविनाश नारीको सौन्दर्यमा रमाएर हिड्छ । श्रीमतीलाई घरभित्र नै सजिएर बसेको हेर्न चाहँन्छ । त्यसैले सुस्मितालाई घरबाट बाहिर गएको मन पराउँदैन । श्रीमतीको शारिरीक सौन्दर्य विग्रने डरले बच्चा जन्माउन पनि चाहँदैन । पत्नीबाट बच्चा जन्मिएपछि रक्सी पिएर रातमा ढिलो फर्कने र अरु केटीहरूसँग बढी समय बिताउन थालेको देखिन्छ । उसकै कारणले उनीहरूका वैवाहिक जीवनमा विखण्डन देखिएको छ । घरमा छोराछोरीप्रतिको जिम्मेवारी नलिएर घरै समेत त्यागी परस्त्रीसित हिड्ने पुरुषवादी मानसिकता भएको वर्गीय चरित्र हो । उसमा भोगवादी स्वभाव देखिन्छ । नारीलाई सौन्दर्यपूर्ण वस्तु ठान्ने

अविनाश जीवनको अन्तिमक्षणमा सबैतिरबाट धोका पाएपछि पत्नीको शरणमा पर्न आएको देखिन्छ । तर पुनः घरबाट निकालिएको अविनाश क्रुर स्वार्थी र निकृष्ट गतिशील चरित्र हो ।

घ) प्रभात

समानान्तर आकाश उपन्यासमा आठौँ परिच्छेदमा देखिएको प्रभात प्रमुख पुरुष सहायक चरित्र हो । सकारात्मक चरित्रको रूपमा देखिएको प्रभात सुस्मिताको कलेज पढ्दादेखि कै साथी हो । उनीहरूको पुनर्मिलन फिल्डभ्रमणको क्रममा भएको देखिन्छ । सुस्मिताको जीवनको हरेकपलमा साथ दिएको प्रभात उपन्यासमा आदर्श व्यक्तित्वको रूपमा उभिएको अन्तर्मुखी चरित्रको पात्र हो । ऊ महिलाहरूलाई आदार सम्मान र इज्जतको दृष्टिले हेर्ने गर्दछ । नारीहरू पुरुषको प्रति द्वन्दी नभई सहयात्रीको रूपमा नारीको स्थानलाई उचित मर्यादा दिन्छ । हार्दिक प्रेमलाई बढी महत्त्व दिने असल पात्रको रूपमा उपन्यासमा देखिएको प्रभातको सेरोफेरोमा पुगेर उपन्यासले बिट मारेको देखिन्छ । उपन्यासमा सबै पुरुषपात्रहरू खराव हुँदैनन् भन्ने दृष्टिकोण प्रभातमा देखिन्छ । उपन्यासको उद्देश्य प्राप्तिको लागि प्रमुख नायिका सुस्मिताको सामिप्यमा गुज्रिएको प्रभातसँगको मिलनको आशामा उपन्यासको अन्त्य गरिएको देखिन्छ ।

ङ) कृष्णमाया

समानान्तर आकाश उपन्यासमा सहायक नारी पात्रकी रूपमा देखिएको छ । उपन्यासमा अनुकूल चरित्रकोरूपमा देखिएको कृष्णमाया वर्गीय चरित्र हो । ऊ एक भूपू कप्तानको श्रीमती भएर समाजमा दुःखभोग्न बाध्य पतिबाट पीडित नारी हो । ऊ श्रीमान्को हरेक क्रियाकलापमा सहभागी भएपनि श्रीमान्को हेपाह प्रवृत्तिबाट बञ्चित हुन सकेको छैन । उसले यस उपन्यासमा समग्र ग्रामीण नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । सुस्मिताको साथ र सहयोगले उसले जागिरपाएको छ । जसले गर्दा उसमा आत्मवल बढेको देखिन्छ । नारीहरू स्वनिर्भर बन्न सके उनीहरू कमजोर हुँदैनन् र समाजमा सम्मान र इज्जतपूर्वक बाँच्न सक्छन् भन्ने दृष्टान्त थोरै भएपनि कृष्णमायाको चरित्रमा प्रस्तुत भएको छ । ऊ ग्रामीण महिलाको प्रतिनिधित्व गरेकी गतिशील र वर्गीय चरित्र हो ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा अन्य चरित्रहरू आकाश, आस्था, सुस्मिताकी पिता, सुस्मिताको दाजुभाउजू सुस्मिताकी आमा, आस्थालाई बाटामा जिस्क्याउने केटाहरू, इब्राहिम,

सरदार, कृष्णमायाको पूर्व पति र छोरीहरू, प्रभातको प्रेमिका, प्रतिमा, स्वस्तिका, स्वेच्छा, नम्रता, अर्पणा, कप्तान बुढो, बलात्कारी युवक, स्वेच्छाको लोग्ने, देवीप्रसाद, चन्द्रप्रकाश, स्विटीको दाजु, भाउजू र बुबा, बाटामा आउने भरियाहरू आदि गौण चरित्रहरूको पनि उपस्थिति देखिन्छ । जसले उपन्यासको पृष्ठभूमि तयार पार्ने कार्य गरेको छ । उपन्यासमा यी चरित्रहरू अनिवार्य रूपमा नआएपनि उपन्यासलाई रोचक बनाउदै लगनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यी सबै चरित्रहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा औपन्यासिक कथावस्तुलाई गति प्रदान गरेको छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा सबै जसो पात्रहरू मञ्च र बद्ध छन् । स्विटी बाहेक प्रायः सबैजसो चरित्रहरू वर्गीय खालका छन् । नेपाली समाजमा भेटिने विभिन्न वर्गीय चरित्रहरूको प्रतिनिधित्व गराएर यस **समानान्तर आकाश** उपन्यासलाई गतिशील बनाएको देखिन्छ । महिला चरित्रहरूको उल्लेखनीय सहभागिता गराइएको छ । उपन्यासको चरित्र नेपाली मानव जीवनका विभिन्न पाटाबाट लिइएको हुँदा यिनीहरूमा विविधता पाइन्छ ।

४.१.३ देश, काल र वातावरण

उपन्यासमा देश, काल र वातावरणको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ । जँहा रहेर पात्र-पात्राहरू काम गर्दछन् त्यस्तो घटनाको समय वरिपरिको आन्तरिक र बाह्य स्थिति यिनीहरूलाई देश, काल र वातावरण भनिन्छ (न्यौपाने, २०४९ : १२४) । उपन्यास निर्माणका लागि विभिन्न घटनाहरूको श्रृङ्खला आवश्यक हुन्छ । उपन्यासमा आउने अनिवार्य तत्त्व कथानकमा घटना घट्ने स्थानलाई देश र त्यो घटना घटेको समयलाई काल भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा उपन्यासमा घटनाहरू जुन ठाउँ र समयमा घटित हुन्छन् त्यसलाई देश काल भनिन्छ । समाजको एउटा निश्चित समय र ठाउँ विशेषको चित्रण र विश्लेषण नै वातावरण हो (थापा, २०६६ : १३७) ।

समानान्तर आकाश उपन्यासले वर्तमान नेपाली जनजीवनमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिलाई यथार्थ ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेको छ । वर्तमान समयलाई चित्रित गर्ने क्रममा नेपालको पश्चिमी पहाडी गाउँ र काठमाडौँ उपत्यकालाई यस उपन्यासले आफ्नो कार्यक्षेत्र बनाएको छ । जसअर्न्तगत पहाडी भेगहरूको माने गाउँ, भिर गाउँ, गैरी गाउँ, अधिकारी गाउँ जस्ता गाउँहरूको नाम लिइएको छ भने काठमाडौँ उपत्यकाको पुलचोक, नयाँ बजार, असन,

इन्द्रचोक, सोल्टी होटल आदि स्थानहरूको उल्लेख स्पष्ट रूपमा गरिएको छ । साथै अमेरिका, फिलिपिन्स, अष्ट्रेलिया आदि विदेशको चर्चा पनि पाइन्छ । यसका अधिकांश घटनाहरू ग्रामीण बस्तीहरूका साथै पश्चिमी सभ्यताको प्रभावयुक्त काठमाडौँ सहरको कारुणिक यथार्थ र विकृतिहरूको प्रदर्शनी पाइन्छ । त्यसकारणले पनि यसको देश काठमाडौँ उपत्यका लगायत नेपालको ग्रामीण बस्ती र विदेश पनि हो भनी किटान गर्न सकिन्छ । उपन्यासले मुल रूपमा सन् २००१ पछिको समयलाई सङ्केत गरेको छ । सन् २००१ सेप्टेम्बर ११ मा टिवन टावर ध्वंश भएको घटना चर्चा गरिनु यसको प्रमाण हो । इन्टरनेट, इमेलको प्रचलन, बाहिर पढ्न जादा स्पेन्सर गर्नुपर्ने अवस्था, डिस्को र रेष्टुरेन्ट जाने संस्कार अहिले कतिपयले भोगिरहेका अवस्थालाई इङ्गीतगरेको छ । जुन कतिपय अवस्थामा नेपाली समाजका लागि अस्वाभाविक पनि लाग्छन् । एक्काइसौँ शताब्दीको प्रारम्भमा पनि नेपालका ग्रामीण र सहरी दुबै क्षेत्रका नारीको अवस्था खासै सुधीएको पाइदैन । पुरुषवादी सोच हावी भएका कारण सुस्मिता, स्विटी र स्वेच्छा जस्ता शिक्षित तथा सचेत नारीहरू होउन् या कृष्णमाया जस्ता अशिक्षित होस् सबै पुरुषबाट पीडित बनेका छन् । समाजमा नारीहरू शिक्षित हुँदाहुँदै पनि पतिको चाहना अनुसार कामगर्नु पर्ने स्थिति भएकै कारण अमानवीय व्यवहारभोग्नु पर्ने अवस्था एकातिर छ, भने पुरुषवादी समाजलाई चुनौती दिने नारीहरू पनि देखापर्दै गएको सन्दर्भ यस उपन्यासमा समेटिएको छ ।

मिश्रित वातावरण रहेको समानान्तर आकाश उपन्यासमा पुरुषहरूबाट सताइएका महिलाहरूको कष्टप्रद जिन्दगीको यथार्थ उद्घाटनका साथै सुत्केरी अवस्थामा समेत पौष्टिक आहार र राम्रो स्याहार नपाएर बस्नु परेको महिलाहरूको कारुणिक स्थिति झल्काइएको छ । अर्को तिर सहरी क्षेत्रको शिक्षित महिलाहरूपनि पुरुषको शारिरीक शोषण र बलात्कार जस्ता घटनाबाट पीडित बन्नुपरेको अवस्था दर्शाइएको छ । विभिन्न अफठ्यारा र चुनौतीहरूको बिचमा सङ्घर्ष गरेर जीवनलाई सफल मोडमा पुऱ्याउने सुस्मिताको साहसको चित्रण उपन्यासको अन्त्यसम्म पाइन्छ । युवावस्थामा नारीको शारिरीक सौन्दर्यको पछाडि दौडने र बुढेसकालमा परिवारको संरक्षणमा खोज्दै हिड्ने स्वार्थी मानसिकता भएको अविनाश जस्ता पुरुषको उपस्थिति उपन्यासमा पाइन्छ । सुस्मिताको जीवनका उतरचढाव, स्विटीको निडरता र कृष्णमायाको पीडामा सहानुभूति राख्दै राख्दै कप्तानमा देखिने सुधार र सुस्मिता र प्रभातको आत्मिक प्रेमले उपन्यासमा रोमाञ्च वातावरण सिर्जना भएको छ । यसरी सुरुदेखि

अन्त्यसम्मका अधिकांश घटनाहरू हेर्दा उपन्यासको वातावरण मिश्रित र सुखान्त देखिन्छ । विचार र वातावरणलाई सघन बनाउनका लागि उपन्यासमा चित्रित परिवेश र वातावरणले अत्यान्त उपयुक्त र सफल भूमिका खेलेको छ ।

४.१.४ संवाद

उपन्यासमा संवादलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । पात्र र पात्राहरूको विचमा आ-आफ्ना विचार र भावना, हर्ष-विषद, उल्लास-विस्मय, करुणा-क्रोध आदि व्यक्त गर्नका लागि हुने पारस्परिक वार्तालापलाई संवाद भनिन्छ (उपाध्याय, २०४९ : १७१-१७२) । एकोहोरो वर्णनबाट हुने नीरसतामा सरलता र एकाङ्गितामा पूर्णाङ्गिता ल्याई उपन्यासमा नवीनता, रोचकता र कौतुहलतापूर्ण स्थिति र वातावरणको सिर्जना गर्न संवादको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ (थापा, २०६६ : १३२) ।

समानान्तर आकाश उपन्यास संवादका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस उपन्यासको म पात्र जागीरका सिलसिलामा गैरी गाउँ जाँदाको अनुभवबाट सुरु भएको उपन्यासमा संवादको प्रारम्भ दोस्रो पृष्ठदेखि नै भएको छ । म पात्र र स्विटीको परिचयात्मक संवाद यस्तो रहेकोछ ।

म स्विटी, यही प्रोजेक्टमा काम गर्छु । बाटामा केही अफठ्यारो र दुःख प्यो कि ?”
स्विटी ।

“त्यस्तो केही परेन । पहाडको बाटो हिँड्दा अलि दुःख हुनु त स्वाभाविकै हो नि ।”
सुस्मिता (सिंह, २०६२ : २) ।

यस संवादमा सहरिया रहन सहनमा हुर्केकी म पात्रले ग्रामीण जीवनमा पर्दापण गर्दाको भोगाइहरू स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेको छ ।

“उँहा हाम्रो कार्यक्रम संयोजक हुनु हुन्छ । जागिरे भई हिजै यँहा आउनु भाको ।”
स्विटीले सुस्मिताको परिचय गराइन् ।

“ओहो लौ त स्वागत छ, बैनीलाई हाम्रो गाउँमा ।” उनले दन्त लहर देखाउँदै भने ।

“क्यानाम, काठमाडौँको मान्छेपहाडको ठाउँमा के टिक्नु होला र ?” उनले व्यङ्ग्यको छिट्टा मतिर फँयाके (सिंह, २०६२ : ५) ।

यस माथिको संवादमा ग्रामीण समाजका व्यक्तिहरूले सहरी समाजमा बसेका व्यक्तिहरू प्रतिको हेर्ने दृष्टिकोण छर्लङ्ग्याउने काम गरेको छ ।

“कहाँ बेपत्ता भए तिम्रा बुढा तिमिलार्ई अर्ध मूर्च्छित अवस्थामा छोडेर ?” मैले सोधे ।

“के थाँहा”उनले संक्षिप्त जबाफ दिइन् ।

“पहिले पनि यसरी नै कुट्थे ? ”

“कुट्न् त कुट्थे तर यति साहो चाहि कुटेका थिएनन् । कता मर्न गो होला असत्ती मोरो” कृष्णमायाले सरापिन् । (सिंह, २०६२ : २९) ।

यस संवादमा पुरुषको थिचोमिचोमा बाँच्न विवश ग्रामीण नेपाली समाजका निमुखा नारीको आतर्नाद र विवशता स्पष्ट भल्किएको छ ।

नेपाली ग्रामीण विपन्न आर्थिक अवस्थाको चित्रण तलका संवादमा भल्किएको छ ।

“तिमीहरू के खान्छौ नि ता ?” तिनले सोधिन् ,

“हामीहरू पाए चामलको भात खान्छौ ।” मैले भने ।

“चामल ता छैन, खान्छौ भने रोटी पकाइ दिन्छु । ”

“केको रोटी ?” स्वटीले सोधिन् ।

“केको आब, कोदोको ।” तिनले भनिन् (सिंह, २०६२ : ४३) ।

संवाद योजनाका दृष्टिले उपन्यासमा छोटा छोटा संवादको पनि प्रयोग भएका छन् ।

उदाहरणका रूपमा तलका संवाद लिन सिकिन्छ ।

स्वटी र सुत्केरी महिलाको संवाद

““कति महिना भो ?”

“दुई महिनाको । ” (सिंह, २०६२ : ४३) ।

अविनाश र सुस्मिताको संवाद

“म भित्र आउन सक्छु ? ”

“को हो ह ? ”

“म, चिनिनौ ?”

“को म ?” (सिंह, २०६२ : १८४) ।

उपन्यास संवादमा एकरूपता छैन कतिपय ठाउँमा लामा लामा संवाद पनि आएका छन् ।

उदाहरणका रूपमा तलका संवाद लिन सिकिन्छ ।

अविनाश र सुस्मिताको संवाद,

“अविनाश, म पनि आमा बन्न चाहन्छु । आफ्नो कोखबाट बच्चा नजन्माएसम्म कुनै पनि आइमाई सुखी, सन्तुष्ट र पूर्ण हुन सकिदैन । सन्तान भनेको आइमाइका लागि परम सन्तुष्टि र सुखको प्रतीक हो ।”

“सन्तान जन्मेपछि आइमाइको यौवन ढल्छ, त्यसैले केही वर्ष म सन्तान पाउन चाहन्न ।”

“तर अब सन्तानविना बाँच्न सकिदैन । म मात्र तिम्रो भोग विलासको साधन बनेर आफ्ना रातहरूलाई तिम्रो वासनामा खेर फाल्न चाहन्न । म सन्तानवती हुन चाहन्छु । यो मेरो अधिकारको कुरा हो”

यसरी हेर्दा उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका संवादहरूको प्रयोग भएको स्पष्ट हुन्छ । उपन्यासमा संवादको मात्र प्रयोग नभएर एकोहोरो घटना तथा कार्यको वर्णन पनि पाइन्छ । उपन्यासमा कतिपय संवाद बौद्धिक खालको पनि देखिन्छ । कौतुहलता सिर्जन गर्ने खालका संवाद पनि छ भने उपन्यासलाई स्वभाविक, विश्वसनीय तथा नवीन बनाउन पात्रहरूलाई अङ्ग्रेजी भाषामा संवाद गर्न लगाइएको छ । पात्रहरूको स्तर स्वभाव तथा क्रियाकलापलाई उनीहरूले पयोग गरेको संवादले स्पष्ट्याउँछ । यस उपन्यासमा पनि पात्र पात्रले बोलेको भाषा तथा शैली स्वाभाविक किसिमको रहेको छ । समष्टिमा भन्दा यस उपन्यासको संवाद स्वाभाविक र पात्र अनुकूलको छ ।

४.१.५ भाषा शैली

मानवीय विचार आदान प्रदानको एक सशक्त माध्यम भाषा हो । मानिसले परापूर्वक कालदेखि नै अभिव्यक्ति माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्दै आइरहेका छन् । “समाजका व्यक्तिहरू बीच सञ्चार गर्न प्रयोग गरिने यादृच्छिक वाक्प्रतीकहरूको व्यवस्थालाई भाषा भनिन्छ” (बन्धु, २०५० : १) उपन्यासले अन्य साहित्यिक विधा भन्दा जीवनको विस्तृत आयामहरूलाई समेट्ने हुँदा यसमा भाषाको सम्पूर्ण शक्तिको प्रयोग गरिन्छ । जीवनजगत्का समस्त कुरालाई समेटेर यथार्थ वर्णन गर्ने साहित्यिक विधा उपन्यासमा गद्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ३९) । भाषा र शैलीको योगबाट समस्त शब्द भाषाशैली

बनेको छ । शैलीलाई भाषिक अभिव्यक्तिको प्रकारको रूपमा मानिन्छ । शैली लेखकीय भाषिक प्रस्तुतीकरणको तरिका हो । शैली रोचक र आकर्षक हुनुपर्दछ । “भाषाको माध्यमद्वारा विभिन्न भाव या विचार अभिव्यक्त नै विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो । त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व नै त्यसको शैली हो । अर्को शब्दमा भाषा आवरण हो भने शैली आवरणको प्रकार हो” (थापा, २०६६ :१३३) । भाषाले उपन्यासका घटनालाई सङ्गठित पार्ने काम गर्छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा सरल, सहज र प्रवाहमय भाषाको प्रयोग भएको छ । यसको भाषा वर्णनात्मक चित्रात्मक देखिन्छ । औपन्यासिक विषयको प्रस्तुति शैली मनोमोहक र आकर्षक छ । वाक्यहरूको गठन प्रभावकारी ढङ्गबाट भएको छ । निम्न वर्गीय चरित्र र औपन्यासिक विषयवस्तु सुहाउँदो सहज र सम्प्रेषणीय भाषाले उपन्यासको भावलाई पुरै बोक्न सफल देखिन्छ । भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिबाट हेर्दा यस उपन्यासमा निजत्व पाइन्छ । पीडाको खाडल, मन मयूर प्वाँख फिँजाएर नाच थाल्यो, आबारा बादल, पहाड भै गरुङ्गो दिन, आँखाभरि गुलाफ फकिरहेका छन् आदि अभिव्यक्तिले उपन्यासको भाषिक प्रयोगलाई निजात्मक, बिम्बात्मक, प्रतिकात्मक र आलङ्कारिक बनाएको छ । प्राकृतिक छटाहरूलाई शब्दचित्रमा उतार्ने काम पनि उपन्यासमा गरिएको छ । सामान्य जनजीवनमा दैनिक रूपमा प्रयोग हुने शब्दावली, काव्यमय अनुभूति, मार्मिक अभिव्यक्ति र कोडा मिश्रित भाषाको प्रयोगले उपन्यासलाई आकर्षक बनाएको छ । नैतिक र दार्शनिक र अनुभूतियुक्त सूक्तिहरू यस उपन्यासका विशिष्ट पक्ष हुन । केही सूक्तिहरू यस प्रकारका छन् –

“एउटी आइमाइलाई हृदयदेखि माया गर्ने एक प्रेमी पति राम्रो घरबारबाहेक अरु के चाहिन्छ ...?” पृ.९ ।

“म मात्र तिम्रो भोग विलासको साधन बनेर आफ्ना रातहरूलाई तिम्रो वासनामा खेर फाल्न चाहन्छ” पृ १२ ।

“प्रेम त एउटा ऊर्जा हो , त्यसैले यस प्रेमरूपी उर्जाले सधै प्रतिबद्धता खोज्छ । सम्बन्धहरूमा वस्तुहरूमा तथा भौतिकताहरूमा ।” पृ. २१ ।

“कुनै पुरुष हिटलर प्रवृत्तिका हुन्छन् । आफूहरू नारीभन्दा श्रेष्ठ छौं भन्ने अवचेतनीय मनोवैज्ञानिक यथार्थबाट सञ्चालित हुन्छन्” पृ. २७ ।

“जीवन त सङ्ग्रामहो । रोएर होइन डटेर सामना गर्नु पर्छ” पृ. ५२ ।

“संसारमा दुःख निराशा र पराजय मात्र छैनन् सुख, आशा र विजय पनि छन्” पृ. ५३ ।

“म पौराणिक कथाकी पात्र कुन्ती होइन जसले सामाजिक लाञ्छनाबाट बच्न आफूले जन्माएको सन्तान कर्णलाई नदीमा बगाएर समाजको अगाडि सम्मानित हुने काम गरी” पृ. ७८ ।

“जबसम्म मायाको अजस्र वर्षाले मुटुलाई आन्दोलित पार्दैन तबसम्म मनको खालीपना र प्वालहरू पनि जस्ताको तस्तै रहनेछन्” पृ. ९३ ।

“फूल कोपिला हुनु, फुल्नु र फक्रिनु, अनि भर्नु, सबै प्रक्रिया प्रकृतिले यसरी मिलाएको हुन्छ कि यसले हामीलाई आफ्नो जीवनको जन्मदेखि मृत्युसम्मको अवधिलाई इङ्गीतगरिरहेको हुन्छ” पृ. १३९ ।

“नेपाली नागरिक भएका आमाहरूबाट जन्मेका सबै सन्तानहरूलाई बरावरी हक प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व होइन र ?” पृ. १८१ ।

यस्तो सूक्तिमयता उपन्यासमा कतै कतै मात्र पाइए तापनि यसले उपन्यासलाई अत्यन्त मार्मिक बनाएको छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यास प्रतिक्रमय उपन्यास हो यस उपन्यासको शीर्षक नै प्रतिकात्मक देखिन्छ । लैङ्गिक समानता र नारी पुरुषविचको सह अस्थित्वलाई यस उपन्यासले स्पष्ट पार्न खोजेको छ । **समानान्तर आकाश** उपन्यासमा स्थानीयता र वास्तविकतको खरो स्वाद प्रस्तुत गर्न उपन्यासमा वैयक्तिक र सार्वभौमिक प्रतीक तथा बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । **समानान्तर आकाश** उपन्यासमा प्रयोग गरिएको बिम्बात्मक प्रस्तुति यसप्रकार छन् ।

“अविनाश मेरो जीवनबाट अस्ताए तहिलेदेखि बगैचा पनि फुलविना शून्य छ र यो फूलदानी पनि खालीछ” पृ. १०७ ।

“प्रत्येक काचका टुकामा विभाजित भई कोठाभरी म छरिए, मेरो अस्थित्व छरियो अनि मेरा छोराछोरीको भविश्य छरियो” पृ. २२ ।

“फुल जीवन हो भने जीवन फुल हो” पृ. १४० ।

“फुल फुलेपछि ठुलठुला रसिला आरु बखडा फल्नेछन् । मैले आफूभित्र आरुबखडाका फुलहरू भागिएको अनुभव गरे” पृ. १४६ ।

“पहाडको छातीमा मानिसहरू हिँडेर खोपिएका साना धर्साहरूजस्ता देखिने बाटोमा ग्रामीण महिलाहरू घाँपात र पानी भर्न ओहोरदोहोर गरिरहेका थिए” पृ.५ ।

समानान्तर आकश उपन्यासमा चुर्लुम्म, थुचुक्क, च्वास्स, भसङ्ग, गलगल, फतक्क, क्वाँक्वाँ, भलभली, सुँकसुक्क, उकुसमुकुस, भुतभुतिएर, अक्क न बक्क, सुपुसुपु, गुटुगुटु, क्पाप्पक्वाप्प, कलकल, खुइय, भल्याँस्स आदि अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयाग पनि भएको छ । यस्ता शब्दहरूले स्थितिको अनुभूतिको बोध गराएको छ ।

समानान्तर अकाश उपन्यासमा तत्सम र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पनि अत्याधिक मात्रामा प्रयोग गरिएतापनि यी शब्दहरू नेपाली जन जिब्रोमा पचाउन नसक्ने खालका भने छैनन् । अधिकांश शब्दहरू नेपाली बोलचालमा आइसकेका छन् । तिनले भाषालाई जटिल बनाएको छैन । उपन्यासमा प्रयुक्त विभिन्न भाषाका शब्दहरूको नमूना यसप्रकारको छ ।

संस्कृत शब्दहरू :

पुलकित, स्वच्छ, नववधू, अनुपम, सौन्दर्य, अभ्यस्त, वैभवशाली, अतीत, बाक्पटु, लज्जा, आत्मरक्षा, सेवाशुश्रूषा, सर्वश्रेष्ठ, उद्वेलित, दन्तलहर, मन्त्रमुग्ध, आलिङ्गन, हतप्रभ, निर्लज्ज, नीरवता, दुरुह, नतमस्तक, प्रक्षेपण, अङ्कमाल, दावाग्नी, बागवानी, क्षणभङ्गूरता, कृतकृत्य, भङ्कार, सन्त्रास जस्ता संस्कृत शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

अङ्ग्रेजी शब्दहरू :

टेबुल, टर्च, कर्डलेस, प्रोजेक्ट, अफिस, फास्ट म्युजिक, रिपोर्टिङ, यु स्टुपिड, स्लिपिड व्याग, रेल, हेल्थ फिटनेस सेन्टर, बिल्डिङ, सपिड, स्कुल, ड्युटि, टाइम, टेपरिकर्डर, होमसिक, रेस्टुरेन्ट, एक्सपोज, एक्सक्युज मी, वाथरुम, फ्रेस, कोल्ड, डिङ्क्स, सरी, नो थ्याड्स, गेस्ट हाउस, क्वार्टर, प्लिज गड सेक, टेन, प्लास्टर अफ पेरिस, गुड मर्निङ, कङ्ग्याचुलेसन, थ्याङ्क यू सो मच फर माई प्रमोसन, इमेल, इन्टरनेट, बायोडाटा, सिक्रेट फ्रेन्ड, मेलिङ बक्स, टिभी सिरियल, थ्याड्स फर डिनर, फस्ट आवर प्रपोजल, पिटिङ हल, उस्. एल्. सी., टेन प्लस टू, पेन्डुलम, कम्प्युटर, ब्रिज कोर्स, आई एस्सी, सिडी, फर्माइस, क्यारियर, स्योर पिनिरल वाटर, डिप्रेसन, आई लभ यू, गुड नाइट, स्विट डिम, इन्जेक्सन, अर्डर, आदि ।

हिन्दी शब्दहरू :

पटरी, भूलभुलैया, किस्मती, साबित, कैफियत, जानम, टकराउनु, काराबास, खेलबाड, दोस्त, भिल, अकादमी, जन्जीर आदि ।

यसरी उपन्यासमा विभिन्न स्रातेबाट आएका शब्द, जनजिब्रोमा बस्ने खालका शब्द र वाक्य प्रयोगले उपन्यासलाई यथार्थ बनाएको छ । साथै ठेट नेपाली भाषा, ग्रामीण नेपाली भाषा, तत्सम र आगन्तुक शब्दहरू र विभिन्न भाषिक मिश्रणले उपन्यासलाई विशिष्ट बनाएको छ । समग्रमा उपन्यासले शब्द चित्रमा सामाजिक जिवन भोगाईका यथार्थ अनुभूति पोखेको आभाष पाइन्छ । उपन्यासमा विषयवस्तुको प्रस्तुति, चरित्र निर्माण गर्ने कला र परिवेश निर्माण गर्ने शैली विशेष खालको देखिन्छ । साथै उपन्यासको भाषा पात्र अनुकूल, सहज, सरल र मिठासपूर्ण छ । औपन्यासिक घटना संयोजन विचविचमा पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोगले यदाकदा कथानकीय क्रम टुटेजस्तो लागेपनि उपन्यासको मूल प्रवाहमा खासै प्रभाव पारेको पाइन्न । उपन्यासमा घटनाको बर्णन र कार्य म पात्रको विचार र भावनाबाट भएको छ । प्रथम पुरूष दृष्टिबिन्दु प्रयोग गरिएको यस उपन्यासको भाषा मिश्रित तथा सुबोध्य छ ।

४.१.६ जीवन दर्शन

उपन्यास संरचनाका विभिन्न घटकहरूमध्ये जीवनदर्शन पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । “मान्छेले कुनै पनि कार्य उद्देश्य विना गर्दैन, साहित्य मानिसद्वारा सिर्जित हुने भएकाले यसमा कुनै न कुनै उद्देश्य हुन्छ । उद्देश्य विनाको कृति व्यर्थ ठहरिन्छ । उपन्यास साहित्य भएकाले यो कुनै न कुनै उद्देश्य पुरा गर्न वा आषय व्यक्त गर्न लेखिएको हुन्छ । तसर्थ उपन्यासमा लेखकले आफ्नो जीवन र जगत्प्रतिको दृष्टिकोण कलापूर्ण र प्रभावपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ” (थापा, २०६६ : १४०) ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा पनि कुनै न कुनै प्रकारले आफ्नो उद्देश्य अभिव्यक्त गर्न खोजेको छ । नारीलाई स्वतन्त्र र आत्मविश्वासपूर्ण जिवन जीउन प्रेरित गरेको देखिन्छ । उपन्यासमा नारीहरू पनि उपयुक्त अवसर पाए भने पुरूष सरह सबल र सक्षम हुन सक्छन् भन्ने देखाउनु उपन्यासको उद्देश्य हो । त्यस अनुरूप उपन्यासका पात्रहरू सुस्मिता, कृष्णमाया, स्विटी आदि आ-आफना लक्ष्य प्राप्तीका लागि सङ्घर्षशील भएर आ-आफ्नो क्षेत्रमा डटेर अगाडि बढेका छन् र सफल पनि भएका देखिन्छन् । यसरी एकातिर नारीहरू सबल र सफल छन् भन्ने देखाइएको छ भने अर्को तिर नारीहरू घरका चार दिवार भित्र चुलो चौकोमै सिमित भएको यथार्थ पनि देखाइएको छ । नेपाली नारीहरू अझ पनि पुरूषबाट आर्थिक, सामाजिक, सास्कृतिक, शैक्षिक, मानसिक, शारिरीक शोषणबाट पीडित छन् । यसरी नारी र पुरूष विचमा रहेको विधमान सामाजिक विभेदको अन्त गरी तिनीहरू विच सुमधुर सम्बन्ध

स्थापना हुनुपर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । र नारी र पुरुषको सह अस्तित्वबाट नै समाज र राष्ट्र निर्माण गर्न सक्षम हुन्छ, भन्ने मान्यता अगाडि सारिएको छ । आजको एक्काइसौँ शताब्दीमा पनि नेपाली नारीहरूलाई पुरुषको भोग्या र दासीको व्यवहारगरेर उनीहरूलाई कुन्ठित पारिनु हुन्न पुरुष सरह सबै हक र लैङ्गिक अधिकार दिलाउनु पर्छ, भन्ने आवाज यस उपन्यासमा प्रकट गरिएको छ ।

पाश्चात्य सभ्यताले मूलत काठमाडौँलाई नराम्ररी प्रभावित पारेको जसको कारण नयाँ युवा पुस्तामा परम्परागत संस्कृतिप्रति वितृष्णा उत्पन्नहुँदै छाडावाद तर्फ लम्किएको यथार्थ देखाउनु पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । समग्र नेपाली सामाजिक जीवनको यथार्थको चित्रण प्रस्तुत गर्दै नेपाली संस्कृतिमा क्रमशः देखिदै गएको विरोधाभाष र बिचलन, गाउँ र सहर बिच देखिएको विविधता र भूमण्डलीकरण आदिले नेपाली जनजीवनमा पारेको प्रभाव र परिवर्तनको वास्तविक स्वरूप प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको अभीष्ट रहेको छ ।

४.२ सामाजिक यथार्थवादी पृष्ठभूमिमा समानान्तर आकाश

४.२.१ साहित्यमा सामाजिक यथार्थवाद

सामाजिक यथार्थवादको वास्तविक थालनी उन्नइसौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा फ्रान्सेली उपन्यास साहित्यमा भएको हो (शर्मा र लुइटेल्, २०६३ : ३००) । विश्व साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी धाराको विरुद्ध यथार्थवादी आन्दोलन सुरु भएको हो । यसको प्रभाव सबैभन्दा बढी उपन्यासमा परेको छ ।

सामान्यतया: यथार्थवाद भनेको सामाजिक यथार्थवादलाई मानीए पनि यथार्थवादको एउटा हाँगाको रूपमा सामाजिक यथार्थवाद आएको हो, जसमा तटस्थ भएर समाजको प्रतिबिम्ब उतारिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : ९७) । विशेषतः बाल्जाकबाट प्रारम्भ भई सामाजिक यथार्थवादले जोलामा चरम विकास गरेको मानिन्छ । यसले साहित्यका भौतिक जगत् तथा वस्तु सत्यलाई अगाली सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोणबाट मानव जीवनको वस्तुपरक प्रस्तुति गर्छ । पात्रका रूपमा खासगरी निम्न वर्गीय चरित्रलाई र विषयवस्तुका रूपमा समाजका सामान्य र विशिष्ट घटना, स्थिति, परिवेश, आदिलाई ग्रहण गरी मुख्यतः साधारण जनजीवनको प्रतिनिधित्व हुने खालको अभिव्यक्ति गर्छ । साथै स्थानीयता वा आञ्चलिकता र बोलचालको भाषालाई विशेष महत्त्व दिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६३ : ३००) ।

समाज वर्गयुक्त हुन्छ । यसबाट जन्मेका विसङ्गतकोणहरूलाई समेट्ने, श्रम र मेहनतबाट जीबिको पार्जन गर्न विवश बनेका मान्छेहरूका समाजमा प्रतिष्ठा र इज्जतकोचयन, अधिकार र मौलिकताको सुरक्षा आदि आधारभूत विषयमा सचेत बन्दै गएका पक्षमा व्यक्त भएको कलात्मक प्रस्तुति नै यथार्थ हो । “यथार्थ भनेको समाजमा जे छ, अर्थात् समाजमा भइरहेको कुरा जति छ त्यति मात्र आफ्नो रचनामा स्थापित गर्ने प्रवृत्तिलाई सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति भनिन्छ” (सुवेदी, २०६३ : १०७) । सामाजिक यथार्थवादले मानवीय त्रुटि, दुर्बलता, नग्नता, क्रूरता, हिंसात्मकता आदिको समेत यथार्थ ढङ्गले तथ्यपरक र विस्तृत चित्रण गर्छ, त्यसैले सामाजिक यथार्थवादलाई सच्चा यथार्थवाद पनि भनेको पाइन्छ, (शर्मा र लुइटेल्, २०६३ : ३००) ।

समाज र साहित्यलाई अन्तर्सम्बन्धित बनाउने आन्दोलनको रूपमा सामाजिक यथार्थवाद आएको हो । यस विचारको उद्भवमा अगस्तस कोम्तेको भाववाद, डार्विनको विकासवादी सिद्धान्त र मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद कारणको रूपमा आएको देखिन्छ । वास्तविक संसारलाई नै सत्य ठान्ने जीवनदृष्टि यसको मान्यता हो । मान्छेलाई मान्छे, कै रूपमा चित्रण गर्ने हुँदा यथार्थवादले वास्तविकतामा विश्वास गर्दछ । समाजको चित्रण गर्दा सामान्यत वर्गीय चरित्र, कटु सत्य र वास्तविक यथार्थलाई प्राथमितामा राख्छ । स्थानीय भाषा र सामाजिक जीवनका रहनसहनको चित्रण गर्दछ । फ्रान्सेली उपन्यासकार गुस्ताभका **madame** र **salamambo** बाल्जाकका **Illusions** र **perdues** आदि सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हुन् । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासले निम्नलिखित मान्यता बोकेको पाइन्छ ।

साहित्यका भौतिक जगत् तथा वस्तु सत्यलाई अंगाली मानव जीवनको वस्तुपरक प्रस्तुति गर्नु ।

समकालीन घटना र परिस्थितिको चित्रणमा जोड दिनु ।

स्थानीय सामाजिक घटना, स्थिति, परिवेशको चित्रण गर्नु

निम्न वर्गीय चरित्र र महत्त्वहिन ठानिएका ठाउँ, घटना आदिको सूक्ष्म व्याख्या विश्लेषण गर्नु ।

स्थानीय सामाजिक भाषा भाषिकाको प्रयोग गर्नु ।

सामाजिक जनजीवनका संस्कार, रहनसहन, आचरण व्यवहार, मानवीय त्रुटि, दुर्बलता,

नग्नता, क्रूरता र हिंसात्मकता आदिको यथार्थ चित्रण गर्नु ।

प्रकृतिको चित्रात्मकतामा जोड दिनु ।

प्रतीकात्मक, आलङ्कारिक र विशिष्ट भाषालाई कम महत्त्व दिनु ।

यसरी सामाजिक यथार्थवादले वास्तविकतामा विश्वास गर्दै भौतिक संसार तथा सामाजिक जीवनलाई नवीन रूपमा जस्तो छ त्यस्तै प्रस्तुत गर्ने एकमात्र उद्देश्य हुन्छ ।

४.२.२ सामाजिक यथार्थवादी नेपाली उपन्यास परम्परा

यथार्थ भनेको जे छ जस्तो छ त्यही यथार्थ हो । वर्गयुक्त नेपाली समाज र तिनबाट जन्मेका विसङ्गत कोणहरूलाई समेटेर प्रस्तुत गर्ने कला सामाजिक यथार्थवादी कृतिमा हुन्छ । नेपाली समाज वा जीवनका यथार्थलाई अवलम्बन गरेर देखेका, भोगेका र स्विकारेका सम्पूर्ण स्थितिहरू सामाजिक यथार्थवादमा समेटिएका हुन्छन् । “समाजमा जे छ वा समाजमा भइरहेको कुरा जति छ त्यो नै सामाजिक यथार्थवाद हो यी नै विशेषताहरूलाई आत्मासाथ गरेर उपन्यास लेखिने परम्परालाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास परम्परा भनिएको हो” (सुबेदी, २०६४ : १०७) ।

नेपाली उपन्यास परम्परामा रूद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१) बाट आंशिक रूपमा यथार्थवादको प्रारम्भ भएको पाइए तापनि यथार्थवादका विशेषताहरूलाई आत्मसात् गरेर रचना गरेको लैनसिंह बाङ्देलको मुलुकबाहिर (२००४) पहिलो यथार्थवादी उपन्यास हो (वराल र एटम, २०६६ : ९७) । यस उपन्यासमा बाङ्देलले युगौ देखि सामाजिक अन्याय र आर्थिक शोषणमा पिल्सिदै आएका निम्न वर्गीय नेपाली जनजीवनका वास्तविकता प्रस्तुत गरेको छ । प्रवासीको पीडा र उनीहरूको जीवनयापन गर्दाका यथार्थ मुलुकबाहिर उपन्यासको सामाजिक सन्दर्भ हो । बाङ्देलले मुलुकबाहिर उपन्यासमा स्वाभाविक कथानक, प्रस्तुतिमा सत्यता र विश्वसनीय निष्कर्ष अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यँहाबाट नै नेपाली उपन्यासमा जातभात, छुवाछुत, विवाहबारी, धर्म संस्कार, काजक्रिया जस्ता वास्तविक जीवनचर्या समेट्ने परम्पराको सुरुवात भएको हो । लैनसिंह बाङ्देलको मुलुकबाहिर (२००४), माइतघर (२००७) र लङ्गाडाको साथी (२००८) आदि सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास मानिन्छ । नेपाली उपन्यास परम्परामा सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिका लेखक बाङ्देलको लेखनधारालाई निरन्तरता दिने

अन्य उपन्यासहरूमा लीलाबहादुर क्षेत्रीको बसाइ (२०१४) र बह्मपुत्रका छेउछाउ (२०४३), लीलाध्वज थापाको मन (२०१५), दौलतविक्रम विष्टको मञ्जरी (२०१६), शङ्कर कोइरालाको खैरेनी घाट (२०१८), केशवराज पिंडालीको बाँच्ने एउटा जिन्दगी (२०४३), भवानी भिक्षुको आगत (२०३२), ध.च गोतामेको घामका पाइलाहरू (२०३५), राजेश्वर देवकोटाको आवर्तन (२०४१) आदि हुन् । यी उपन्यासहरू सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

सामाजिक जीवनका वास्तवीक भोगाइ र यथार्थमा आधारित भएर अन्य उपन्यासहरू पनि अगाडि आएका छन् । जसअर्न्तरगत गोविन्दराज भटराईको मुगलान (२०३१), चेतन कार्कीको हनीमून (२००५), परशु प्रधानको सबै बिर्सिएका अनुहारहरू (२०२४), भागीरथी श्रेष्ठको मालती (२०३४), नगेन्द्रराज शार्माको महापुरुष (२०२८), भीमनिधि तिवारीको इन्साफ (२०२७), ऋषिराज बरालको भावना (२०३४) बखतबहादुर थापाको प्रदेश (२०५८) र कुहिरो र काग (२०६१) आदि यस परम्परामा देखिएका उपन्यासहरू हुन् ।

नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादीहरूको ठूलो उपस्थिति देखिन्छ । सामाजिक यथार्थवादीहरूले नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा सामाजिक जीवनधारालाई मानवीय चरित्रले सजाएर प्रस्तुत गर्ने कौशल दिएको छ । यसले नेपाली समाजका सामाजिक क्रियाकलाप, दुःखसुख, अभाव, खुसी, जस्ता जीवन सङ्घर्षका लागि आवश्यक कुरा तथा यस सन्दर्भमा उत्पन्न बाधा र विसङ्गतिको प्रस्तुति गर्ने लेखकहरूको अगुवा व्यक्तित्वको रूपमा उपन्यासकार लैनसिंह बाङ्देल देखिएका छन् । यसरी हेर्दा नेपाली उपन्यास परम्परामा सबैभन्दा बढी मौलाएको प्रवृत्ति सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति मानिन्छ । नेपाली उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादीहरूको ठूलो उपस्थितिले नेपाली समाजलाई तटस्थ द्रष्टा बनेर निरीक्षण गर्ने क्रममा पात्रहरूको सामाजिक क्रियाकलाप र भूमिकाको नजिकबाट गरिने प्रस्तुतिकरणमा सफलता मिलेको छ ।

४.२.३ सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिले समानान्तर आकाश उपन्यासको मूल्याङ्कन

उपन्यासकार पद्मावती सिंहको समानान्तर आकाश उपन्यास २०६२ सालमा प्रकाशित भएको हो । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित समानान्तर आकाश उपन्यासले सहरी र ग्रामीण जनजीवनमा मौलाउदै गएको वास्तविक यथार्थलाई प्रष्ट्याएको छ । नारी शोषण, लैङ्गिक असमानता, नारी विद्रोह, विदेशी संस्कृतिको नक्कल गर्ने परम्परा र नेपाली सामाजिक

सास्कृतिक स्वभावको वास्तवीक स्वरूप चिनाउन यो उपन्यास सफल भएको छ । तसर्थ जीवनजगत्लाई सामाजिक वस्तुसत्यकै परिधिभित्र सीमित राखेर नियाल्न खोज्ने सामाजिक यथार्थवादी चिन्तन दृष्टिकै मापदण्डको कसीमा समानान्तर आकाश को मूल्यनिरूपण न्यायपूर्ण मानिन्छ ।

४.२.३.१ सामाजिक सन्दर्भ

उपन्यासकार पद्मावती सिंह कल्पना लोकमा विचरण गर्ने आदर्शवादी नभएर हाम्रै समाजका प्रत्यक्ष दर्शी कलाकार हुन् । उनको यस समानान्तर आकाश उपन्यास (२०६२) नेपाली सामाजिक जीवनको यथार्थ विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास हो ।

समानान्तर आकाश नेपाली समाजको आर्थिक, सास्कृतिक आदि समग्र क्षेत्रमा देखिएको बदलाव देखाउने वास्तविक ऐनाको रूपमा देखिएको छ । नेपाली समाजमा गैरसरकारी संस्थाका नाममा भित्रीएको नयाँ संस्कृतिको चित्रण पनि पाइन्छ । साथै नेपाली नारीले आफ्नो व्यवहारिक र उर्जाशील जीवनलाई कार्यक्षेत्रमा अवतरण गराउदै गरेको सामाजिक जीवन्दगीको मर्ममधुर चित्रण अङ्कित देखिन्छ । नेपाली समाज त्यसमापनि मध्यम र उच्च सहरिया एक तप्का आफ्ना सन्तानलाई स्नातक सम्मको अध्ययन गराएर विदेशतिरका यात्रा गराउने जीवनदर्शनलाई पनि उपन्यासले समेटेको छ । उपन्यासमा गरीब तथा पीडित समग्र नेपाली नारीहरूको वाध्यात्मक कारुणिक आवाज ध्वनित भएको छ । उपन्यासका चरित्रहरू सुस्मिता, अविनाश, प्रभात, स्विटी, कृष्णमाया र आकाशको जीवन पद्धतिमा नेपालको समग्र जन-जीवन राम्ररी प्रतिबिम्बित भएको छ । आफ्नो सही पहिचान र स्वतन्त्रता जस्ता अधिकार प्राप्तीको आशामा एउटा तप्का आफ्नो धर्म संस्कृतिलाई विर्सेर विदेशी संस्कृतिमा चुर्लुम डुवेको अवस्था एकातिर विद्यमान छ, भने अर्को तर्फ आधा आकाश ओगट्ने नारीहरू राजनैतिक परिवर्तनको सिलसिलामा पनि आफ्नै देशमा दोस्रो दर्जाको नागरिक सरह प्रत्येक क्षेत्रमा हेपिएको र चेपीएको अबस्थामा बाँच्न विवश देखिन्छ ।

नेपाली समाज सास्कृतिक दृष्टिले पूर्वीय वैदिक सभ्यता, बौद्ध, किराँत, मिथिला, अवध आदि सभ्यताका समग्र प्रभावमा रमाएको छ । यसै पृष्ठभूमिमा नेवारी सामाजिक संस्कृतिकी एक नारी सुस्मिताको केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथावस्तु तयार भएको छ, भने यस उपन्यासले नेपाली समाज र संस्कृतिमा देखिएको विखण्डन र विचलनलाई पनि विषय बनाएको छ ।

जसमा नेपाली समाजमा क्रमशः विकसित बन्दै गएको स्वतन्त्रतामा रमाउने र स्वच्छापूर्ण निर्णयमा बाँच्ने दिनचर्या उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । स्वतन्त्र प्रेम, पतिवरण र व्यक्तिगत जीवन निर्वाह गर्ने वैयक्तिक अधिकार, सांस्कृतिक मर्यादामा आएको परिवर्तितका सन्दर्भहरूलाई नेपाली समाजले विस्तारै स्वीकार्दै गएको अवस्थाको बोध पनि पाइन्छ । नयाँ पुस्ताको इच्छा र आवश्यकतालाई सम्मान गर्दै जाने परम्पराको स्वीकारोक्ति अस्मिताको स्वैच्छिक विवाहबाट पुष्टि हुन आएको छ । सुस्मिताको विवाह, सुस्मिताको दाजुका छोराछोरीको विदेशमै भएको अन्तर्जातीय विवाह नयाँ संस्कृतिको परिचायक मान्न सकिन्छ । स्विटीले जन्माएको अवैध सन्तानलाई आफ्नो दाजुले धर्म पुत्रका रूपमा स्वीकार गरेर मुलुकले निषेध गरेको नागरिकताको अधिकारलाई प्रतिबिम्बित गरिएको छ । यसरी नयाँ पुस्ताले निर्वाह गर्नु पर्ने व्यवहार आचरण, पुराना मूल्य र चिन्तनको वितृष्णा र नयाँ मूल्य र चिन्तन प्रतिको आकर्षण नेपाली संस्कृतिमा क्रमशः भित्रिदै गएको वास्तविकता हुन् । पारिवारिक सम्बन्धमा चिराहरू देखा परेको कुरा यस उपन्यास भित्र सुस्मिताको जीवनमा आएको पतिपत्नीविचको विखण्डन, सुस्मितामा स्वैच्छिक ढङ्गले आफ्नो जीवन जीउने प्रतिवद्धता, अविनाशले वरण गरेको नयाँ शैली तथा सन्तानको अभावमा स्वैच्छामा पर पुरुषको वीर्यबाट गर्भाधारण गरेर सन्तान जन्माउने दृढ संकल्प आदि नेपाली जीवनका नियती बन्दै गएको यथार्थ स्पष्ट देखिन्छ । यस उपन्यासमा सुस्मिता, स्वैच्छा, नम्रता, स्विटी र कृष्णमाया आदि नारी पात्रले पतिका उपस्थितिलाई आआफ्नै तरिकाले आत्मसात् गरेको छ । जसले गर्दा सांस्कृतिक दृष्टिबाट पारिवारिक संरचना विघटित बन्दै गएको अवस्था देखाइएको छ । सुस्मिताको दाजुकी छोरीको विवाह विदेशी पुरुषसँग सम्पन्न हुनु, सुस्मिताको छोराको विदेशी महिला जुलियासँग केही दिनको सहवास गरेर पुनः नयाँ केटीसँग विवाह गर्नु र सुस्मिताको विधार्थी जीवनको साथी प्रभातसँग पुनर्मिलन हुने आशामा उपन्यासको अन्त्य हुनु आदि यावत् यथार्थ परिघटना यस उपन्यासमा पाइन्छ ।

यस समानान्तर आकाश उपन्यासमा अविभावकीय दायित्व जुन बाबु वा आमाले निर्वाह गर्ने परम्परागत दायित्व छ त्यसमा शिथिलता बन्दै गएको यथार्थ प्रकट भएको छ । सुस्मितालाई छोराछोरीले गरेको मित्रवत व्यवहारले गर्दा पारिवारिक सम्बन्ध मित्रवत् मात्र देखिएको छ । स्विटीको दाजुले वहिनीको अवैध सन्तानलाई धर्मपुत्रको रूपमा आफ्नो सन्तान भनेर पहिचान दिनु, प्रभातले साथी सुस्मिताको छोरीलाई अध्ययनको अवसर उपलब्ध गराउनु,

प्रभातले साथी सुस्मितालाई जीवन साथी स्वीकार्नु, स्वेच्छाले आफ्नो पाठेघरमा परपुरूषको विर्य धारण गर्नु जस्ता नेपाली समाजमा प्रवृष्ट हुँदै गएको यथार्थ यस उन्व्यासले पुष्टि गरेको देखिन्छ ।

नेपाली समाजमा फस्टाउँदै गएको विवाह, दाम्पत्य जीवन, यौन र सन्तानोत्पादन प्रतिको नयाँ दृष्टिकोणहरू यस उपन्यासमा झल्किएको पाइन्छ । अविनाशसँग भएको सुस्मितासँगको वियोग, प्रभातसँग भएको सधैको असंयोग, स्विटीसँग भएको बलात्कृतिबाट जन्मने बालक आदिमार्फत नेपाली समाजको एउटा समय सन्दर्भ यस उपन्यासमा स्पष्ट भएको छ ।

सहरको उच्च मध्यम वर्गको संस्कार र संस्कृतिबाट आरम्भ भएको यस उपन्यास नेपालीको ग्रामीण समाजको आर्थिक अवस्था र सामाजिक दुर्बलतासम्म तन्कीएको छ । पुरूष प्रधानताको सांस्कृतिक सामान्तवाद जस्ता नेपाली समाजमा जरागाडेको यथार्थहरू यस उपन्यासमा प्रकट भएको छ । सहर देखि ग्रामीण नेपाली समाजसम्म संस्कारगत, वर्गगत, लिङ्गगत विविधताका सामाजिक पक्षहरू र नेपाली समाजको जडमा लुकेर बसेका सामान्तीवादी सोचबाट सुधारवादी दिशातिर अभिप्रेरित हुन पुगेको विसङ्गत अवस्थाहरू उपन्यासले आफ्नो आधारभूमि बनाएको छ । आजको नेपाली समाजमा एनजिओ र आइएन जिओको संस्कृतिले जरा गाड्दै गएको र समग्र विदेशी प्रभावले छोपीदै गएको वास्तविक स्वरूप यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ ।

नेपाली उपन्यास परम्परामा बाड्देलले **मुलुकवाहिर** (२००४) उपन्यासमा स्थापित गरेको सामाजिक अन्याय र आर्थिक शोषणको जातोमा युगौ देखि शोषक सामन्तिहरूका पाइतलामुनी पिल्सिदै आएका निम्न वर्गीय नेपाली जनजीवनका टड्कारा आर्थिक प्रश्न र समस्याहरू साथै जीवीकाको खोजतलासमा विदेशमा बसेका नेपालीहरूको आर्थिक जीवन **मुलुकवाहिर** उपन्यासको सन्दर्भ हो । भने नेपालको पश्चिम पहाडी भेगमा बसोवास गर्ने सिदा सादा नेपाली जनजीवनका दयानीय आर्थिक स्थिति, पश्चिमेली संस्कृतिको प्रभावले विकृति बन्दै गएको नेपाली सहरी संस्कार र संस्कृति साथै नारीहरू माथि पुरूष प्रधान समाजले गरेको शोषण, अन्याय र अत्याचार आदि नारी जनजीवनका यथार्थमूलक सामाजिक घटनाको चित्रण **समानान्तर आकाश** उपन्यासको सामाजिक सन्दर्भ हो । यसरी हेर्दा वास्तविक नेपाली समाजको एउटा पाटोमा देखिएको दुर्दशा औँल्याउने क्रममा **समानान्तर आकाश** नेपाली

समाजकै परिवेश भित्र आवद्ध देखिन्छ । यस उपन्यासले पारिवारिक जीवनका सारा संकट, विपद, वेदना र अस्तव्यस्तताहरू सामाजिक अव्यवस्था र आर्थिक वैषम्यबाट जन्मीएका हुन् भन्ने कुरो प्रमाणीत गर्दछ । आफ्नो मातृभूमिप्रति आगाध स्नेह र अपार माया ममता हुँदाहुँदै पनि नेपालका युवा जनशक्ति राजनैतिक आर्थिक विविध समस्याले आकाश जस्ता प्रतिभाहरू क्रमशः अवसरको खोजीमा विदेशीन बाध्यै भएको परिघटना देखाउनु समानान्तर आकाश उपन्यासको अभिष्ट देखिन्छ । नेपाली नारीका एक तप्का जीवन धान्ने र बाँच्ने सिलसिलामा पुरुष प्रभुत्वको चपेटामा परेको अवस्था छ, जसले गर्दा उनीहरूमा उत्पन्न भएको मानसिक वेचैनी, छटपटी, व्यथा र अर्तनादको करुण गाथा सुस्मिता, स्वीटी, कृष्णमाया जस्ता चरित्रहरूमा गासिएको छ ।

व्यक्ति चरित्रका मध्यमवाट सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासले व्यापक सामाजिक सत्यताको परिधी ओगट्न सक्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई मान्ने हो भने समानान्तर आकाश पनि उच्चकोटीको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको हाराहारीमा उभिन पुग्छ । पुरुषद्वारा महिलामाथि गरिने दुर्व्यवहार महिलालाई भोगविलासको साधनका रूपमा हेरिने पुरुष मानसिकता, महिला र पुरुष बिचमा विद्यमान परम्परागत मूल्य र मान्यता जस्ता विषमताजन्य सामाजिक जीवन्त चित्र प्रस्तुत गर्दै अतिशय, जर्जर, विकृत, विडम्बनायुक्त, अव्यवस्थित र शोषण ग्रस्त नेपाली सामाजिक संरचनाको सच्चा स्वरूप समानान्तर आकाश ले चिनएको छ ।

४.२.३.२ सामाजिक चरित्रहरूको प्रस्तुति

उपन्यासमा मानव जीवनको कुनै न कुनै क्षण प्रतिबिम्बित हुने भएकाले मानव जीवनको सम्पूर्ण यथातथ्य उतार्ने काम चरित्रले गर्दछ । जसले उपन्यासलाई गतिसिल बनाउँदछ । यस उपन्यासमा युग, समय र परिवेश अनुसारका ठाउँ, घटना र चरित्रहरू सामाजिक जीवनका विभिन्न पाटाहरूबाट लिइएको हुँदा तिनीहरूमा विविधता पाइन्छ । त्यसका सन्दर्भमा समानान्तर आकाश उपन्यासलाई हेर्नु आवश्यक छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा केन्द्रीय भूमिकाको रूपमा सुस्मिता प्रस्तुत भएको छ । उसकै वरपरमा उपन्यासको सम्पूर्ण घटना केन्द्रीत भएर उपन्यासको कथानक अन्त्य भएको छ । उपन्यासमा सुस्मिताले विविध कारणले पति पत्नीको सम्बन्धबाट अलग भएर पारिवारिक

दायित्व निर्वाह गर्ने नारीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ । सुस्मिता आफ्नो पति अविनाशसँगको वैवाहिक जीवनमा दरार उत्पन्न भएपछि आफ्नो नावालक छोराछोरीको भविष्य बनाउने दृढ सङ्कल्पकासाथ घरायसी चुलो चौकोबाट बाहिर निस्कीएर स्वर्निभर हुने एक साहसी महिलाको रूपमा देखापर्दछे । ऊ कर्मठ र दृढ नारीको रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । उपन्यासमा सुस्मिता कै माध्यमबाट नारीलाई पुरुषको वासना पूर्ति गर्ने साधनका रूपमा चित्रण गरिएको छ र पुरुषहरूबाट शोषित आम नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उपन्यासमा पूर्णत सामान्तवादी नकारात्मक चरित्रमा देखिएको मध्यम वर्गीय उच्च सहरिया भनाउदो वाह्य संस्कृति र प्रभावमा चुर्लुम्म डुबेको व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व अविनाशमा देखिएको छ । स्वटीले यस उपन्यासमा सुस्मितालाई हरपल दुःखसुखमा साथ दिएको छ । उसमा शारिरीक सौन्दर्यले भरिपूण भएपनि उसमा कुनै घमण्ड पाइदैन । ऊ सधै मातृत्व प्रति अडिक र दृढ निश्चयी देखिन्छ । उसले परिवार र समाजलाई चुनौती दीदै आफ्नो सन्तानलाई जन्म दिएकी छे । तर ऊ कसैको अगाडि भुकेकी छैन । उसलाई अस्विकार गर्ने व्यक्तिहरू पनि पछि ऊ सामू भुकेको पाइन्छ । यसरी स्वटीमा सहकार्यको नाममा बलात्कारमा उद्वृत पुरुष वर्ग, कानून र धर्मको आडमा पुरुषले महिलामाथि गर्ने शोषण तथा नारी सक्षमता र सफलतमा कुण्ठा पालेर वस्ने पुरुषहरूको शोषणमा पिल्सीयका नारीहरूको प्रतिनिधित्व स्वटीले गरेको देखिन्छ ।

उपन्यासमा सबै पुरुष पात्रहरू खराव हुँदैनन् अपितु असल र सहयात्री पनि हुन्छन् भन्ने दृष्टान्तको परिचायकको रूपमा प्रभातलाई देखाइएको पाइन्छ । कृष्णमाया पति पीडित नारी, एक भूपु कप्तानकी श्रीमती भएर श्रीमान्को हरेक इच्छा र क्रियाकलापमा सहभागी भएर पनि श्रीमान्को हेपाह प्रवृत्तिबाट कहिलै बन्चीत हुन नसकेकी ग्रामीण महिलाको प्रतिनिधित्व गर्ने एक लाउरेको श्रीमतीको रूपमा देखिएको छ । अन्य चरित्रहरू बलात्कारी युवक, आकाश, आस्था, सुस्मिताकी पिता, दाजुभाउजू, आस्थालाई बाटामा जीस्क्याउने केटाहरू, इब्राहिम, सरदार, कृष्णमायाको पुर्व पति र छोरीहरू, प्रतिमा, स्वस्तिका, बाटामा भेटिने भरियाहरू आदिले नेपाली समाजमा विभिन्न क्षेत्रमा पाइने वर्गीय चरित्रहरूको प्रतिनिधित्व गराएर समानान्तर आकाश उपन्यासमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा यस उपन्यासमा आएका पात्र र चारित्रिक प्रवृत्तिहरू नेपाली समाज बाहिरका होइनन् यी सबै नेपाली समाजकै जल्दावल्दा चरित्रहरू हुन । समानान्तर आकाश

उपन्यासको चरित्र विधान सामाजिक धरातलको सतहमा हिडडुल गर्ने पात्रहरू मात्र नभएर तिनीहरू हाम्रै सामाजिक धरातलको सतहमा जति स्पष्ट र प्रत्यक्ष छन् आन्तरिक र मानसीकरूपमा पनि त्यतिकै स्वभाविक देखिन्छन् । उपन्यासमा सुस्मिता, स्विटी, प्रभात र अन्य साधारण पात्रहरूमा समेत स्वभाविक मनोवृत्तिको सुक्ष्म सङ्केत र यथार्थ दिग्दर्शन पाइन्छ । उपन्यासकारले पात्रहरूका अर्न्तमनमा उब्जेका आशा, निराशा, स्नेह, सद्भावना, प्रेम, हर्ष, उमङ्ग, इर्ष्या, विद्रोह, डर, त्रास, चिन्ता, बेचैनी, मानसिक खिन्नता, पश्चाताप, सवल र दुर्बल आदि मनोभावनालाई केलाउन सफल भएको देखिन्छ ।

४.२.३.३ सामाजिक विविधताको उद्घाटन

उपन्यास भनेको वास्तवीका जीवन, चालचलन र आफ्नो समयको तस्वीर हो भन्ने क्लारा रीब्सको भनाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका निम्ती विशेष रूपले चरितार्थ हुन्छ । किनभने सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासले राष्ट्रिय जीवनका सामाजिक धार्मिक नैतिक र सांस्कृतिक मूल्यहरूको वास्तवीक मर्म ठम्याउँदै कलात्मक रूपमा तिनको यथावत् प्रत्यकनद्वारा जनजीवनको भाँकी प्रस्तुत गर्दछ । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासले समाजको सच्चा स्वरूप चिनाएर पाठकको मनमा भ्रम उत्पन्न गर्न सक्दछ । यसै परिप्रेक्षमा समानान्तर आकाश उपन्यासले पहाडी क्षेत्रको माने गाउँ, गैरी गाउँ जस्ता स्थानिय ठाउँको सामाजिक जनजीवन मान्छेका सोचाइ, अन्धविश्वास, परम्परागत चालचलन, बोलीचाली रहनसहन आदि स्थूल तथा सूक्ष्म वास्तविकता पहिल्याउन सक्षम भएको छ । उपन्यासकारले ग्रामीण परिवेशलाई जस्ताको तस्तै उपस्थित गराएर उपन्यासमा स्थानीय रङ्ग रोगन पोतीएका छन् । यस उपन्यासका पात्रले नेपालको ग्रामीण भेगको विषम धरातल, सामाजिक सांस्कृतिक विविधता, प्राकृतिक विविधतासँग आत्मसाथ गराइएको छ ।

सवा लाख वत्ती बाल्ने भाकल गर्नु, साइवावा प्रति आस्था प्रकट गर्नु आदि घटनाहरू उल्लेख गरेर प्रचलित अन्धविश्वास प्रति सङ्केत गर्न खोजेको छ । भने काठमाडौँको मध्यम वर्गीय नेवारी समाजका चित्रणमा पनि उपन्यासकार रमाएको देखिन्छ । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका निमित्त प्राकृतिक दृष्यावली, भेषभूषा, पात्रका कामकाज र दिनचर्याको उल्लेख गरी सम्बन्धित ठाउँमा प्रयुक्त भाषिकाको प्रयोग जस्ता आञ्चलीक प्रभाव उत्पन्न गर्ने विषयवस्तु समावेस पनि उत्तीकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस उपन्यासमा नेपाली नारीहरूले खेप्नु

परेका कठोर जीवन पद्धति, बाहीरी समाजमा प्रतिस्पर्धा गर्दा भोग्नुपर्ने अपठ्यारा र विवषताहरू साथै कृष्णमाया जस्ता ग्रामीण नारीहरूले खेप्नुपरेका पुरुष दासताहरू देखाउन उपन्यास सफल भएको छ । नेपाली सामाजिक सास्कृतिक धार्मिक आदि क्षेत्रमा देखा पर्दै गएको विचलन, विघटन र विदेशी संस्कृतिको नक्कल गर्ने परम्परालाई स्वीकार्दै जानथालेको नेपालीहरूको विवषताहरू केलाउनु उपन्यासको बैशिष्ट्य हो ।

कतिपय घटना प्रस्तुतीले नेपाली समाज अगाडि बढिसकेको प्रतिक भएपनि समग्र नेपाली ग्रामीण जनजीवनमा नारीको अवस्था खासै सुदृढको देखिदैन । पुरुषवादी सोच हावी भएका कारण सुस्मिता, स्विटी र स्वेच्छा जस्ता शिक्षित नारीहरू वा कृष्णमाया जस्ता अशिक्षित नारीहरू पुरुषबाट पीडित बनेका छन् । कतिपय नारीहरू शिक्षित हुँदा हुँदै पनि पतिको चाहना अनुसार काम गर्नु पर्ने बाध्यता र नारी भएकै कारण अमानविय व्यवहारभोग्नुपर्ने अवस्था एकातिर विद्यमान छ भने अर्कोतर्फ पुरुषवादी समाजलाई चुनौती दिने नारी पनि देखापर्दै गएको कटुसत्य वा समयसन्दर्भ यस उपन्यासमा समेटिएको छ ।

४.२.३.४ स्थानीय भाषाको प्रयोग

उपन्यासमा अधिकांशत सरल र स्तरीय भाषा प्रयोगले भावको गाम्भीर्यता बोकेको छ । पीडाको खाडल, मन मयूर प्वाँख फिँजाएर नाच्च थाल्यो, आवारा बादल, भीडको नदी, पहाडभै गरूङ्गे दिन, आँखा भरि गुलाफ फक्रिरहेका छन्, पहिलोपल्ट मैले आरूको बोट आफूभित्र भँगाएको अनुभव गरें आदि अभिव्यक्तिले उपन्यासको भाषिक प्रयोगलाई निजात्मक, बिम्बात्मक र आलङ्कारिक बनाएको छ । गाउँका मान्छेहरूले महिलालाई भर्खो खालको शब्द प्रयोगले लैङ्गिक विभेद देखाउन सहयोग पुगेको छ । जस्तै “महिला विकास भुत्रो महिला विकास । केही सहरिया महिलाहरू आएर हाम्रो महिलाहरूलाई भाड्ने काम गरिरहेका छन् । महिलाहरूको काम त घरको रेखदेख गर्ने, सन्तान जन्माउने, तिनीहरूको लालन पालन गर्ने र पुरुषहरूको अधिनमा बस्ने हो” । यी भनाईहरूले ग्रामीण समाजमा व्याप्त अन्धविश्वास र महिलाहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण छर्लङ्ग हुन्छ । भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा पनि उपन्यासले स्थानीय जनवोलीलाई आत्मसाथ गरेको पाइन्छ, भने कतिपय सन्दर्भहरूमा स्थानको स्पष्ट चित्र पनि खिचिएको देखिन्छ । जस्तै “पहाडको काखमा कमरो र रातो माटाले पोतीएका स-साना थुप्रै घरका टिनका छानाहरू घामको किरण छरिएर टलक्क टल्किरहेका

थिए” । “पहाडको छातीमा मानीसहरू हिडेर खोपिएका साना धर्साहरू जस्ता देखिने बाटामा गामीण महिलाहरू घाँसपात र पानी भर्न ओहोर दोहोर गरिरहेका थिए” आदि स्थानीय भाषिक शब्द र वाक्यांशहरू बार्तालापको प्रसङ्गमा प्रयोग भएको छ । त्यस्तै गरी “पल्लो गाउँमा फसे, कसैगरे पनि भगडा टुङ्गीएन । मुर्दाहरू विनसित्त सानो टुक्रा वारीको लागि भगडा गर्छन्” । दाजु भाई हुन् कि शत्रु” जस्ता स्थानीय घर समाजमा प्राय दाजु भाई, छर छिमेक आदि बिचको भगडा र बार्तालापका साथै “बाघको मुख हेर्न मन लागे विरालोको मुख हेनु, शत्रुको मुख हेर्न मन लागे दाजुभाइको मुख हेर्नु” जस्ता उखान टुक्काको प्रयोग गरेर उपन्यासकारले स्थानीय जनबोलीलाई प्रश्रय दिएका छन् भने महिलाहरू सहरका होस वा ग्रामीण भेगका किननहोस सबै महिलाको जीवन उत्तीकै कष्टकर र बिडम्बना पूर्ण छ भन्ने स्पष्टोक्ति “बरू पशुलाई दिनभरि जोतेर गोठमा बाधेपछि घाँस पात दिएर सुम्सुम्याइन्छ तर हामी आइमाइहरू सखारै देखि आधारातसम्म जोतिएका जोतियै हुन्छौं” जस्ता वाक्यांश उपन्यासमा प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासकारले ठाउँ ठाउँमा पात्रका भेसभुसाको पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ । स्थानीय रङ्गको सजीवता चित्रण गर्नमा स्थानीय प्रकृतिचित्रणको पनि विशेष महत्त्व हुन्छ । यस समानान्तर आकाश उपन्यासमा स्थानीय परिवेशलाई जीवन्त रूपमा उपस्थित गर्न प्रकृतिका सुन्दर वा असुन्दर रमाइला वा नरमाइला दृष्यहरूको वर्णन गरेका छन् । डाँडाकाँडा, वन पाखा, भीर, घरबारी पहाडी भेगको मनोरम छटा र हिउद वर्षा ऋतु आदि दृष्यहरू उपन्यासमा सजीवताकासाथ उतारीएको छ । घटनालाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा अगाडि बढाउने सिलसिलामा नेपालका विकट पहाडी क्षेत्र माने गाउँ, भीर गाउँ, गैरी गाउँ र काठमाडौँको स्थानीय परिवेशको चर्चा पाइन्छ । यसको साथै उपन्यासमा विराटनगर, चितवन आदि देशभित्रका र अमेरिका, फिलिपिन्स, अष्ट्रेलीया आदि देश बाहिरका स्थानहरूको सङ्केत गरिए पनि तिनका बारेमा विस्तृत चर्चा गरिएको छैन । उपन्यासका अधिकांश घटना ग्रामीण नेपाली जीवनका साथै पश्चिमी सभ्यताको प्रभावयुक्त काठमाडौँ सहरका स्थानहरूमा घटेका देखिन्छ । यस उपन्यासले मूलरूपमा सन् २००० पछिको समयलाई सङ्केत गरेको छ । इमेल, इन्टरनेटको प्रचलन, बाहिर पढ्न जादा स्पेन्सर गर्नुपर्ने अवस्था, डिस्को र रेष्टुरेन्ट जानुपर्ने संस्कार जस्ता प्रसङ्गहरूले अहिले कतिपयले भोगिरहेका अवस्थालाई इङ्गीत गरेको देखिन्छ । यसरी मिश्रीत वातावरण रहेको यस उपन्यासमा पुरूष मानसिकताबाट सताईएका नारी जिन्दगीको यथार्थ उद्घाटनले कतिपय अवस्थामा निराशाजनक कारुणीकता पनि छाएको छ

। सुन्केरी अवस्थामा समेत पौष्टीक आहार र राम्रो स्यहार नपाएर बस्नुपरेका महिलाहरूको कारूणिक स्थिति ग्रामीण समाजमा अझपनि महिलाहरूको स्थिति कस्तो छ, भन्ने कुरा स्पष्ट भल्कन्छ, भने सहरी क्षेत्रका शिक्षित महिलाहरू घरको साघुरो घेराबाट बाहिर उम्कन प्रयत्नशिल देखिए पनि उनीहरू पनि पुरुषको शारिरीक शोषण र बलात्कार हुनु पर्ने अवस्थाबाट अछुतो छैन भन्ने यथार्थहरूको सङ्केत गरिएको छ । यसरी विविध अपठ्याराहरूका विचमा पनि सङ्घर्ष गरेर जीवन सफलमोडमा पुऱ्याउने नारीहरू पनि नेपाली समाजमा क्रमशः देखिदै गएको वास्तविकता छ, त्यस प्रति उपन्यसकारले प्रमुख चरित्र सुस्मिता मार्फत् स्पष्ट सङ्केत गरेको छ । समाज परिवर्तनको आधारसिला हो, यहि परिवर्तित समाजको तितो यथार्थ चाहे राम्रो होस या नराम्रो जस्तो छ, त्यस्तै रूपमा स्पष्ट सङ्केत उपन्यासकार पद्मावतीले सिंहले **समानान्तर आकाश** उपन्यासमा गरेको छ ।

निष्कर्ष :

समानान्तर आकाश उपन्यासले राजनैतिक, सामाजिक शैक्षिक र विशेषगरी लैङ्गिक समस्यालाई प्रतिपाद्य विषय बनाएको छ । नेपाली समाज बहुविध सामाजिक कुरीति कुप्रथा, परम्परागत अन्धविश्वास र रूढिगत मान्यतामा जकडिएको छ, भने अर्को तिर आर्थिक वैषम्य सामाजिक शोषण र नारी शोषण विद्यमान छ । पुरानो पुस्ता भन्दा नयाँ पुस्ता वैयक्तिक बन्दै गएको छ । समाजमा वर्गीय विभेद चुलिएको छ । समाजको एकथरी वर्ग आर्थिक दृष्टिले विपन्न, शोषित, पीडित र गरीब छ । गैरसरकारी संस्थाको नाममा नयाँ संस्कृति हुर्कदै गएको छ । नेपाली संस्कृति विचलन र विघटन तर्फ अग्रसर छ । विभिन्न बहानामा विदेशी संस्कृतिको नक्कल गर्ने परम्परा सहज रूपमा स्वीकार्दै गएको अवस्था छ । नेपाली सास्कृतिक सङ्गठनमा विखण्डन देखा पर्दै गएको छ । गाउँ र सहर विचमा विविधता र अन्तराल यतथावत् छ । यी अस्विकार गर्ने नमिल्ने नेपाली समाजको एउटा टड्कारो वास्तविकता **समानान्तर आकाश** उपन्यासमा छर्लङ्ग्याउन खोजेको छ ।

यसरी हेर्दा सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको रूपमा **समानान्तर आकाश** उपन्यासले निश्चय नै समकालीन समाजका वाध्यता विवशता र जल्दा बल्दा समस्यालाई केलाएर नेपाली समाजमा मौलउदै गएको जीवनदर्शन छाम्न उपन्यासकार पद्मावती सिंह सफल भएको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा पद्मावती (२००५) विशिष्ट नारी प्रतिभाका रूपमा प्रसिद्ध छन् । पिता परशुराम भक्त माथेमा र आमा चन्द्र भूवनेश्वरी माथेमा कोखबाट काठमाडौँमा जन्मेकी पद्मावतीले स्नातकसम्मको अध्ययन गरेकी छिन् । पद्मावती सिंहले पत्थरको हृदय (२०२२) कथा प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा नेपाली साहित्य आकाशमा उदाएकी हुन् । गीत, कविता, निबन्ध, गायन, कथा र उपन्यास आदि विधामा कलम चलाएकी सिंहले २०६२ सालमा समानान्तर आकाश उपन्यास प्रकाशन गरी उपन्यास विधामा उदाएकी हुन् । साहित्यलाई यथार्थको नजिकबाट चित्रण गरेर समाजमा व्याप्त सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विकृति र विसङ्गती विरुद्ध आवाज उठाउने काममा तल्लीन देखिन्छन् । यथार्थवादको

अवधारणालाई अबलमवन गर्दै लेखिएका उनका कृतिहरूमा सामाजिक मनोविज्ञानका साथै आशावादी भक्तिको पाँउन सकिन्छ । नेपाली समाजमा नारी उत्थानको आवश्यकता महशुस गर्दै साहित्य सृजना गर्ने नारी साहित्यकारहरू मध्ये साहित्यकार पद्मावती अग्रणी नारी हस्ताक्षरका रूपमा परिचित छन् । जीवनको उत्तरार्धमा देखिएको उनको एकमात्र उपन्यास समानान्तर आकाश उपन्यासको अलवा उनका प्रकाशित कृतिहरूमा कथादी (२०३८), कथायान (२०३९), कथाकार (२०४४), पद्मावतीका कथाहरू (२०५७), मौन स्वीकृति (२०६०) र समय दंश (२०६७) गरी ६ वटा कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् ।

समानान्तर आकाश उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान नारीका यावत् समस्याहरूका साथै यस अवधिमा नेपाली नारीहरू घर गृहस्थिको साधुरो घेराबाट बाहिर निस्केर कार्यक्षेत्रमा लागिपरेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । पारिवारिक संरचना र परम्परागत संस्कृतिमा देखिएको विखण्डन र विचलन, जीवन, यौन र सन्तानोत्पादन प्रतिको नयाँ दृष्टिकोण, लैङ्गिक समस्या र अधिकारको नयाँ परिभाषा आदि यस उपन्यासमा स्पष्ट पारिएको छ । नेपाली समाजमा क्रमशः मौलाउदै गएको गैरसरकारी संस्थाका नाममा प्रवेश गरेको नयाँ संस्कृति, गाउँ र सहर विचमा देखिएको अन्तराल र विवेधताको बिम्बाकनका साथै आफ्ना सन्तानलाई विदेश अध्ययन गराउन पठाउने जिवनदर्शनलाई पनि उपन्यासको विषयवस्तु बनाएको छ । कुनै शीर्षक उपशीर्षक नराखिकन मझौला आकार वाइस परिच्छेदमा विभाजित समानान्तर आकाश उपन्यास १८६ पृष्ठमा संरचित छ । आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृंखलामा उनीएको यस उपन्यासले समग्र सामाजिक विभेद, नारी समस्या, सामाजिक समस्या, आर्थिक समस्या र सांस्कृतिक समस्याहरूलाई यथार्थरूपमा चित्रण गरिएको छ ।

यस उपन्यासकी प्रमुख पात्र सुस्मिता जागिरको सिलसिलामा गाउँ जानेक्रमसँगै उपन्यासको सुरूवात हुन्छ । प्रथम परूष दृष्टिबिन्दु प्रयोग गरी खासगरी पश्चिम नेपालको ग्रामीण भेग, राजधानी कठमाडौँका विभिन्न स्थान तथा भारत, अमेरिका, फिलिपिन्स समेत समावेस गरी यस उपन्यासको वातावरण फराकीलो पाउँ प्रभातलाई अमेरिका आउने जानकारी इमेलबाट पठाएपछि कथानको अन्त्य भएको छ ।

यस उपन्यासको भुकाव नारी प्रति देखिएपनि समग्ररूपमा हेर्दा यसको विषयवस्तु सामाजिक यथार्थलाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा समग्र नारीपात्रहरूको माध्यमबाट नेपाली समाजमा विद्यमान सामाजिक यथार्थपूर्ण विषयवस्तुलाई उजागर गरेको छ,

। नेपाली समाजमा देखिएको पारिवारिक सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानीक तथा काननी यथार्थहरू देखाउने प्रयास पनि उपन्यासले गरेको छ । पुरुष सत्ताको थिचोमीचोबाट उम्कन नारीहरू स्वयंम अग्रसर हुनुपर्छ र त्यसका लागि राज्यले नारी र पुरुष दुवैलाई सबै क्षेत्रमा समान अधिकारको प्रत्याभूति गरिनु पर्छ, यसो नगरिएमा आजका नारीहरू चुपचाप बस्दैनन अपितु एकाङ्की पाराले नारीहरूले विद्रोह गर्नपनि पछि पर्दैनन भन्ने दृष्टिकोण उपन्यासमा पाइन्छ । नारी वर्गको धैर्यको बाध टुट्न लागेकोले सुस्मिता जस्ता प्रतिस्पर्धी नारी निस्कन लागेका छन् भनी नारी साहसको सफल दृष्टान्त यस उपन्यासमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ ।

यस उपन्यासमा नेपाली समाजको यथार्थतामा रूमल्यीएको नारीहरूको सामाजिक समस्यामा केन्द्रीत हुँदै सदियौं देखि थिचोमिचोमा पिल्सीएका नारीहरूका सामाजिक, न्यायीक, स्वतन्त्रतका कुराहरू उठाइएको देखिन्छ । पितृसत्तात्मक समाजमा महिला पुरुषको स्थान सम्पूर्ण क्षेत्रमा असमान रहेको पाइन्छ । तर यस उपन्यासले महिला पुरुष दुवैले आफ्नो इच्छामुतावीक जीवन जीउन सक्षम समाजको परिकल्पना गरेको छ । नारी र पुरुषको जीवनको समतुल्य देखाई नारीको स्थान र हक सुरक्षित पार्नु र नेपाली समाजमा देखिएको बदलाव र परिवर्तनलाई आत्मासात् गराउनु उपन्यासको उद्देश्य देखिन्छ । सङ्घर्षमय जीवनमा चुनौतीको सामना गरेर जस्तो परिस्थिति आँउछ, त्यस्तैमा बाँच्न सिक्नुपर्छ, भन्ने यस उपन्यासको मूल सन्देश देखिन्छ । नेपाली नारीहरूको विविध रूप र स्वरूपको चर्चा गर्दै पुरुष सोच र मानसिकताले दुःख खेपीरहेका समग्र नारीहरूको अवस्था चित्रण गर्दै निकाशको बाटो देखाउने प्रयास गर्नु यस उपन्यासको मूल अविष्ट रहेको देखिन्छ ।

नेपाली सामाजिक जीवनमा देखिएका सहर र गाउँका समग्र यथार्थ घटनाहरू र विशेष गरी नारीले भोग्नुपरेका पीडाहरूका माध्यमबाट यथार्थ चित्रण प्रस्तुतगर्ने उपन्यासको कथानक स्रोत लेखको यथार्थमूलक अनुभव मानिन्छ । पूर्व स्मृतिका घटना बाहेक सुस्मिताको मूल कथा रैखिक ढङ्गले अगाडि बढेको छ । उपन्यासमा बाह्य द्वन्द तथा कुतुहलताको पनि निर्बाह भएको छ ।

यस उपन्यासको प्रमुख पात्र नायीका सुस्मिताको जीवनमा देखिएको संघर्षमय क्षण र जीवनको हरेक मोडमा उसले सामना गरेको चुनौती उदाहरणीय देखिन्छ । आफ्नो जीवनको आरोह अवरोहमा उसले आफुलाई कहि कतैपनि कमजोर महशुश गरेकी छैन । पहिलेका नारीहरूले जस्तो आफ्नो पतिको दाशत्व स्विकार नगरी आफ्नो अस्थित्व स्थापित गर्दै

सुस्मिताले आफ्नो जीवनलाई अन्तसम्म सुन्दर सपनाले सजाएको देखिन्छ । नारी केन्द्रीयतामा नारी र पुरुषलाई नारीकै दृष्टिकोणबाट देखाइएको छ । उपन्यासमा नारी र पुरुषको सहअस्तित्वमा जोड दिदै महिलालाई पुरुष सरह अधिकार दिनुपर्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गर्दै हिंसाका विरुद्ध महिलाहरू स्वयम् सचेत रहनुपर्ने आवश्यकता पनि औल्याइएको छ । समाजका सबै तह र तप्काका बहुसङ्ख्यक नेपाली नारीहरूले आफ्नो परिवार समाजमा आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक कारणले जीवनमा खेप्नुपरेका यथार्थ समस्याहरूलाई विभिन्न चरित्रकका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । उपन्यासमा नारीका माध्यमबाट नारी स्वतन्त्रता र नारी मुक्तिको आवाजलाई पनि उजागर गरिएको छ । सामाजिक विघटन, विदेशी प्रभाव र आर्कषण, नारीहरू घरगृहस्थीबाट विस्तारै खुल्ला समाजमा पर्दापण हुन थालेको अवस्था जस्ता विविध यथार्थहरू यस उपन्यासले समेट्ने प्रयास गरिएको छ । **समानान्तर आकाश** उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति, अस्तित्व चेतना, सामाजिक विकृति र विसङ्गती, आत्मिक प्रेममा विश्वास, प्रकृति प्रेम, राष्ट्र प्रेम, र सरल भाषा शैली जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यास काठमाडौँ उपत्यका र ग्रामीण वस्तीहरूको सेरोफेरोमा समेटिएको छ । नेपाली नारीहरूका सामाजिक आर्थिक, राजनैतिक विविध पक्षहरू देखाइएको छ । नेपाली समाजमा नारीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन नआएको तथ्य उजागर गरिएको छ । समाजमा निहित गरिबी, अशिक्षा, बेरोजगार, रूढिवादी प्रवृत्ति, महिला हिंसा र उत्पीडन जस्ता संस्कारहरू सामाजिक समस्याका रूपमा देखाइएको छ । **समानान्तर आकाश** उपन्यासका पात्रहरू समाजका प्रतिनिधिपात्रका रूपमा रहेका छन् । यिनीहरूले समाजमा रहेका धनी गरिब, शोषक शोषित, सत् असत् व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यसमा मुल रूपमा उच्चवर्ग र निम्नवर्गका प्रतिनिधि पात्र समावेश गरिएका छन् । सुस्मिता यस उपन्यासकी प्रमुख नारीपात्र हो जसले नेपाली समाजको मध्यमवर्गको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । अविनाश सामन्ती संस्कार बोकेको उच्च वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । बलात्कारी युवकबाट स्विटी बलतकृत हुनु भनेको नेपाली समाजमा रहेको पुरुष वर्गबाट नारी वर्गको शोषण हुनु हो । यो अवस्था अझ पनि जस्ताको त्यस्तै कायम रहेको छ भनी उपन्यासले प्रस्ट्याइएको छ । सुस्मिता मध्यमवर्गकी एक सामान्य अवला नारी भए पनि ऊ अन्य नेपाली नारी भैं अत्याचारलाई सहेर बस्दिन । उसले समाजमा परिवर्तनको चेतना बाँडेकी छे ।

सरल, सहज, बोलचालको भाषा प्रयोग भएको प्रस्तुत **समानान्तर आकाश** उपन्यास भाषाशैलीका दृष्टिले केही कसरमसर देखिए पनि उपन्यासको अध्ययन गर्दा पद्मावती सिंहले बोलचालको (कथ्य) भाषालाई महत्त्व दिएका छन् । उपन्यासमा हिन्दी, नेवारी, अङ्ग्रेजी जस्ता आगन्तुक भाषाको पनि प्रयोग पाइन्छ । समाजमा विद्यमान शोषण, उत्पीडन र रूढिवादी जस्ता कुसंस्कारको विरोधमा चेतना जगाउनु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । **समानान्तर आकाश** उपन्यासमा समकालीन नेपाली समाजका संगठन र सांस्कृतिक स्वभावमा देखापरेका सामाजिक जल्दा बल्दा समस्या र यथार्थहरू नै उपन्यासको कथानकीय सामाग्रीका रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसमा विशेषत महिला प्रति गरिने परम्परागत दुर्व्यवहार, घरेलु हिंसा, जातीय संकीर्णता तथा चेलीबेटी बेचबिखन, टेष्ट्यूव बेबी प्रतिको आर्कषण, थोरै भएपनि नारी स्वतन्त्रता र विद्रोहको आवाज, परिवर्तित सामाजिक मूल्यमान्यताहरू र विदेशी संस्कृतिको प्रभाव आदि उपन्यासमा सजिव भएर उत्रीएका छन् । यसरी हेर्दा घटना संकलन वस्तुविन्यासका दृष्टिले **समानान्तर आकाश** सामाजिक यथार्थवादकै अनुरूप छ भन्न सकिन्छ । यसरी सामाजिक जीवनका समकालीन घटना र परिस्थितिको चित्रण गरी भौतिक संसार तथा सामाजिक जीवनलाई नवीन रूपमा प्रस्तुत गर्ने सामाजिक यथार्थवादी लेखनको उद्देश्य मानिएको छ । अतः प्रस्तुत उपन्यास सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित युगीन सामाजिक जनजीवनसँग मेल खानेखालका विभिन्न चरित्रका माध्यमबाट घटनालाई विश्वसनीय ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

५.२ निष्कर्ष

नेपाली साहित्यमा प्रायः सबै विद्यामा कलम चलाउने साहित्यकार पद्मावती सिंह विशिष्ट नारी प्रतिभा हुन् । नेपाली उपन्यासजगतमा उनको नाम महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । **समानान्तर आकाश** उनको प्रथम उपन्यास हो । विशेषगरी सामाजिक विषयवस्तुलाई आफ्नो सृजनाका आधार बनाउने सिंहको यो उपन्यास पनि सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । यसमा नेपाली ग्रामीण र सहरी सामाजिक नारी जीवनका वास्तवीक भोगाईहरू प्रस्तुतगरी नारीलाई पुरुषसरह नै समानान्तर जीवनको चाहना प्रकट गरिएको छ ।

समानान्तर आकाश उपन्यासको विश्लेषण र मूल्याङ्कन शीर्षक राखी प्रस्तुत अनुसन्धान विषयक शोधपत्र तयार गरिएको छ । यसको उद्देश्य **समानान्तर आकाश**

उपन्यासको कृति केन्द्रीत समस्यामा अध्ययन गर्नु रहेको छ । सोही समस्याको उद्देश्य पुरा गर्न कृतिको विधागत तत्त्वका आधारमा अध्ययन अनुषन्धान र विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोणको आधारमा पनि विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । जसअन्तर्गत उपन्यासले सामाजिक यथार्थवादी मार्गको अनुशरण गरेको छ । त्यसैले यस उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भनिएको हो ।

यो शोध एक देखि पाँच सम्म संरचित छ । परिच्छेद पाँचमा उपसंहार र निष्कर्ष शीर्षक राखी शोधपत्रको बिट मारिएको छ । र अन्त्यमा सन्दर्भसामाग्री सूची समावेश गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय समावेश गरिएको छ । यसभित्र शोध परिचय, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा जस्ता उपशिर्षकहरू समावेश छन् । दोस्रो परिच्छेदमा उपन्यासको सैद्धान्तिक परिचय समावेश गरिएको छ । यसभित्र उपन्यास शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ, परिभाषा, स्वरूप, तत्त्वहरूमा कथानक, चरित्र चित्रण, संवाद, देश काल र वातावरण, भाषा शैली, जीवनदर्शन र उपन्यास वर्गीकरणको आधारहरूमा विचार पक्षको विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा पद्मावती सिंहको रचनाधर्मिता शीर्षक समावेश गरिएको छ । यस अन्तर्गत सिंहको संक्षिप्त परिचय, जीवनदर्शन, लेखनको प्रेरणा र प्रभाव, पद्मावती सिंहका औपन्यासीक प्रवृत्तिहरू एवम् भ्रमण, सम्मान र पुरस्कारहरू समावेश गरिएको छ । भने रचनाधर्मितामा कथाकारिता, कवित्व, गीतिलेखन, गायन कला, संमरणलेखन समावेश गरि सिंहको साहित्यिक योगदानको विश्लेषण गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा समानान्तर आकाश उपन्यासको विश्लेषण र मूल्याङ्कन शीर्षक समावेश गरिएको छ । जस अन्तर्गत उपन्यासका विधागत तत्त्वका आधारमा समानान्तर आकाश उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । सोही परिच्छेदमा उपन्यास प्रवृत्तिको आधारमा सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी संरचनात्मक रूपले १८६ पृष्ठमा संरचित यस समानान्तर आकाश उपन्यासको मूल्याङ्कन पनि गरिएको छ ।

साहित्यकार पद्मावती सिंहले कथा विधाबाट साहित्य यात्रा आरम्भ गरेका हुन । उनले अन्य विविध विधामा कलम चलाएपनि आख्यान विधामा विशेष चाख देखिन्छ । उनको

अन्य कृतिहरूको समष्टिगत रूपमा उनको यो उपन्यास आएको देखिन्छ । यस उपन्यास नायीका सुस्मिता जागिरको सिलसिलामा पश्चिम पहाडी गैरी गाउँ गए देखिनको घटनाबाट शुरू भएको छ । यसरी उसको जीवन कै आरोह अवरोह, घटना र परिघटनका बिचमा सुरू भई टुङ्गिएको छ । यस उपन्यासमा पुरुष पात्रको तुलनामा नारी पात्रहरूको उल्लेख्य सहभागिता गराइएको छ । सहर र ग्रामीण सामाजिक परिवेश चित्रित यो उपन्यासका पात्रहरू नेपाली समाजका जिउदा जागदा र स्वभाविकताको भान हुन्छ । पारिवारिक दायित्व एकलै निर्वाह गरेर कार्यक्षेत्रमा अग्रसर सुस्मिता, घरमा श्रीमती हुँदा हुँदै पनि बाहिर अर्कै श्रीमती राख्ने आकाश, कुमारी आमा बन्न बाध्ये स्विटी, श्रीमान्को थिचोमिचोसहन बाध्ये कृष्णमाया लगायत अन्य पात्रहरू हाम्रै गाउँघर र वरपरमा देखिएका, सुनिएका स्वाभाविक पात्र लाग्छन् । यसरी यस उपन्यासले विभिन्न घटना र चरित्रलाई माध्यम बनाएर सामाजिक यथार्थ स्पष्ट पार्नु उपन्यासको मूलउद्देश्य देखिन्छ । यसमा नेपाली नारीहरूका टिठलाग्दो जीवन स्तर प्रस्तुत गरिएको छ । नारीका लागि शिक्षा, रोजगारजस्ता आधारभूत आवश्यकता उपलब्ध नहुनाले नेपाली नारी समाज विभिन्न समस्याबाट पीडित बन्नु परेको वास्तविकता देखिन्छ । नारी समाजलाई हेर्ने पुरुषवादी सोच र मानसीकता अझ समाजमा विद्यमान छ । विदेशी प्रभाव र त्यसको नक्कल गर्ने परम्परा विकास हुँदैगएको यथार्थ एकातर्फ देखिन्छ भने अर्को तर्फ ग्रामीण समाजमा भोक र अभाव विद्यमान देखिन्छ । यी यावत् वास्तविकतालाई उपन्यासले स्पष्ट पार्ने कोसीस गरेको देखिन्छ । यस उपन्यासलाई नजिकबाट हेर्दा यसको आकार ठूलो नभएपनि विषयवस्तु गहकिलो देखिन्छ ।

अतः सामाजिक परिवेशमा निर्मित सोद्देश्यमूलक कृति **समानान्तर आकाश** उपन्यास नेपाली जनजीवन र सामाजिक सन्दर्भमा घटेका यथार्थमूलक घटनाहरू क्रमिक रूपमा प्रस्तुत भएको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

सन्दर्भसामग्रीहरु

पुस्तकहरु :

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९), *साहित्य-प्रकाश*, (पाँचौं. सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

थापा, हिमांशु (२०६६), *साहित्य परिचय*, (पाँचौं.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०४९), *साहित्यको रुपरेखा*, (दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०६९), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (चौ.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* (तेस्रो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (२०५०) *भाषाविज्ञान* छैटौं संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटल (२०६३), *पूर्विय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, (दो.सं.), काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०६४), *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास*, (नवौं सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सिंह, पद्मावती (२०६२), *समानान्तर आकाश* (दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति*, (दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

.....(२०६७) नेपाली बृहत् शब्दकोश, (सातौं सं.) काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

पत्रिकाहरु :

- गिरी, अगम (२०६४) *'समानान्तर आकाश भित्र नियाल्दा*, मधुपर्क मासिक पूर्णाङ्क ४६६ ।
- दाहाल, खेम (२०६५) *समानान्तर आकाशको नारी समाज*, उन्नयन त्रैमासिक अङ्क ६८ (श्रावण-आश्विन) पृ.१९-३० ।
- पुस्तक परिचयात्मक लेख, *'पद्मावती सिंहको नयाँ कृति समानान्तर आकाश* 'गरिमा मासिक, पूर्णाङ्क २९६, पृ.१३८-१९६ (साउन, २०६४) ।
- यशोदा, तिम्सिनाल (२०६३) *'समानान्तर आवाज'* हिमाल (भदौ २५) ।
- लुईटेल, लिला (२०६५) *समानान्तर आकाश एक विश्लेषण*, गरिमा मासिक पूर्णाङ्क ३१० (आश्विन) पृ. ७१-७९ ।
- शर्मा, मुक्तिनाथ (२०६५) *समानान्तर आकाशमा उडेकी पद्मावती*, अभिनव पत्रिका अङ्क ११ ।
- सिंह, किशोरी, (२०६३) *समानान्तर आकाश यात्रा*, कान्तिपुर, (दैनिक भाद्र २५ आइतबार) ।

शोधग्रन्थ

सिवाकोटी, यज्ञप्रसाद (अ.प्र.शोधग्रन्थ), *समानान्तर अकाशमा नारी समस्या*, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाली शिक्षण समिति, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँ ।